

७

कृषि व संलग्न कार्ये

७. कृषि व संलग्न कार्ये

कृषि

७.१ शेती आणि संलग्न कार्ये जसे की पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि वनीकरण राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. हे क्षेत्र लोकसंख्येच्या मोठ्या घटकाला, विशेषतः ग्रामीण भागातील जनतेला उपजीविका व रोजगार उपलब्ध करून देते आणि अन्न व पोषण सुरक्षा सुनिश्चित करण्यामध्ये मोलाचे योगदान देते.

७.२ शेती हा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील एक महत्त्वाचा घटक असून तो लोकसंख्येच्या मोठ्या भागाला उपजीविका प्रदान करतो. अन्न सुरक्षा, रोजगार आणि ग्रामीण विकासामध्ये याची भूमिका महत्त्वाची आहे. मात्र, हवामान बदल, जमीन आणि पाण्याची टंचाई, निविष्टांचा (बियाणे, खते इ.) वाढता खर्च आणि बाजारपेठेतील अनिश्चितता यांमुळे शेतीसमोर आव्हाने वाढत आहेत. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी शासन शेतीचे उत्पादन वाढविणे, हवामान बदलास अनुकूल व शाश्वत शेतीला चालना देणे, सिंचन व्यवस्था आणि जलसंधारणात सुधारणा करणे तसेच शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे यांसाठी विविध योजना राबवित आहे. त्याच प्रमाणे शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरासाठी प्रोत्साहित करणे, शेतकरी गटांना बळकट करणे आणि बाजारपेठ उपलब्धतेत सुलभता आणणे या सारखेही प्रयत्न केले जात आहेत.

मान्सून २०२५

७.३ राज्यात मोसमी पावसाचे आगमन दि. २५ मे २०२५ रोजी झाले. राज्यात जून, जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर आणि ऑक्टोबरमध्ये अनुक्रमे ९९.८ टक्के, ८७.९ टक्के, १०४.२ टक्के, १६४.५ टक्के आणि ११४.१ टक्के पाऊस झाला. मान्सून २०२५ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत सरासरी पावसाच्या तुलनेत राज्यात १०९.१ टक्के पाऊस झाला. राज्यातील एकूण ३५५ तालुक्यांपैकी (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून) १४९ तालुक्यांमध्ये सरासरीपेक्षा जास्त पाऊस, १८१ तालुक्यांमध्ये सरासरी पाऊस आणि २५ तालुक्यांमध्ये सरासरीपेक्षा कमी पाऊस झाला. पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण तक्ता ७.१ मध्ये दिले आहे. विभागनिहाय सरासरी आणि प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस तक्ता ७.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१ पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

पावसाची वर्गवारी (सरासरीशी टक्केवारी)	तालुक्यांची संख्या#											
	जून		जुलै		ऑगस्ट		सप्टेंबर		ऑक्टोबर		जून-ऑक्टोबर	
	२०२४	२०२५	२०२४	२०२५	२०२४	२०२५	२०२४	२०२५	२०२४	२०२५	२०२४	२०२५
१२० व अधिक	१४८	९१	२५७	८०	१०६	१४४	१६३	२७९	१५१	१६४	२०३	१४९
१०० - १२०	४५	५९	५६	४५	३९	६३	७२	४६	३१	४६	३६	११५
८० - १००	७३	७२	३५	८०	७१	६३	७१	१९	३९	४७	३२	६६
६० - ८०	४२	६६	५	९६	८५	६७	३४	८	५५	४४	२८	२३
४० - ६०	३७	५१	२	४०	४८	१६	१३	३	३७	३९	३५	२
२० - ४०	१०	१६	०	१४	६	२	२	०	२१	१४	२०	०
० - २०	०	०	०	०	०	०	०	०	२१	१	१	०

मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यातील तालुके वगळून

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.२ विभागांनहाय सरासरी आणल प्रत्यक्ष ढडलेला ढाऊस

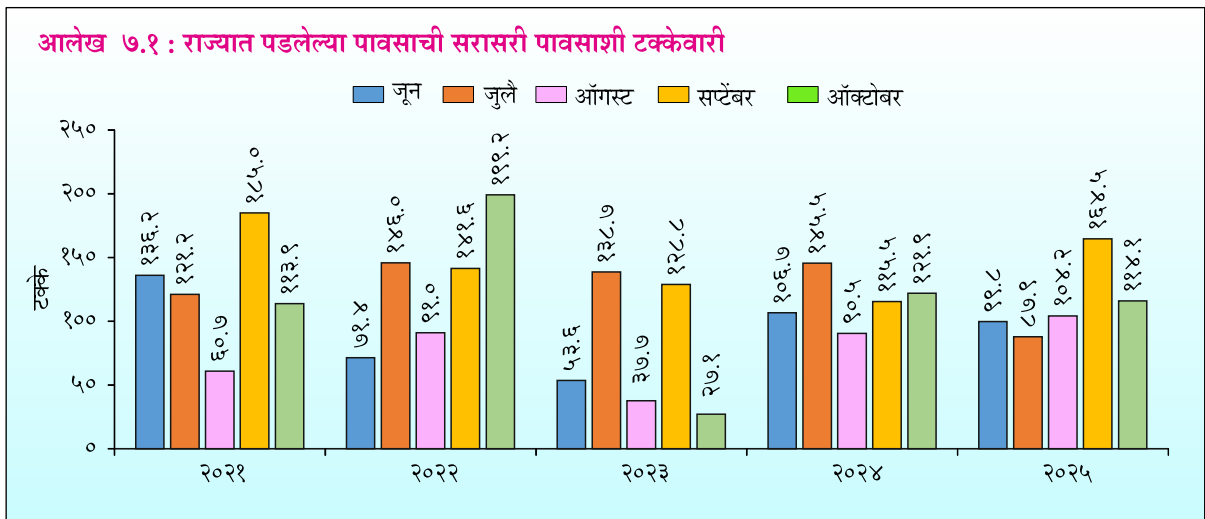
(मलमी)

कालावधीतील ढाऊस		विभाग						महाराष्ट्र
		कोकण#	नाशलक	ढुणे	छत्रढती संभाजीनगर	अमरावती	नागढूर	
जून	सरासरी	६६२.ॡ	१३१.७	११ॢ.६	१३४.०	१४७.६	१ॢ७.१	२०७.६
	प्रत्यक्ष	६२१.४	१६०	२११.१	१ॢ३.३	१६३.७	१३१.१	२२१.ॡ (१०६.७)
२०२ॡ	सरासरी	६६६.ॡ	१४१.३	२२१.२	१०ॡ.१	१ॡॢ.१	१३१.३	२०७.१ (११.ॢ)
	प्रत्यक्ष	६०६.ॢ	२१ॢ.ॡ	३२७.२	१ॢ६.२	२३१.६	३६२.३	३३०.१
जुलै	सरासरी	१,०६३.ॢ	२१ॢ.ॡ	३२७.२	१ॢ६.२	२३१.६	३६२.३	३३०.१
	प्रत्यक्ष	१,ॡ६३.२	२२ॡ.४	४२२.२	२३०.२	३२४	६ॡ१.ॡ	४ॢ१.४ (१४ॡ.ॡ)
२०२ॡ	सरासरी	ॢ२ॢ.२	१२३.६	११ॡ.०	१७१.१	२१०.ॢ	४ॢॢ.ॢ	२१०.ॢ (ॢ७.१)
	प्रत्यक्ष	ॢ२ॢ.२	१२३.६	११ॡ.०	१७१.१	२१०.ॢ	४ॢॢ.ॢ	२१०.ॢ (ॢ७.१)
ऑगस्ट	सरासरी	७६६.३	११७.४	२४७.ॡ	११३.३	२३१.७	३४७.ॢ	२ॢ६.०
	प्रत्यक्ष	ॡ१ॢ.४	२ॡ७.ॡ	२ॡ३.ॢ	१६०.१	१११.ॢ	२३७.२	२ॡॢ.ॢ (१०.ॡ)
२०२ॡ	सरासरी	ॢ१२.१	१६७.१	११४.०	२१६.ॢ	२६०.१	२७३.१	२१ॢ.१ (१०४.२)
	प्रत्यक्ष	ॢ१२.१	१६७.१	११४.०	२१६.ॢ	२६०.१	२७३.१	२१ॢ.१ (१०४.२)
सप्टेंबर	सरासरी	३७ॡ.ॡ	१ॡ१.ॡ	१७१.७	१६६.०	१३०.१	१७ॡ.३	१७१.७
	प्रत्यक्ष	४१ॡ.७	१४ॡ.६	१३ॡ.ॢ	२३०.१	१७ॡ.१	२२७.७	२०७.६ (११ॡ.ॡ)
२०२ॡ	सरासरी	४ॡॢ.ॢ	२६४.१	२२०.६	३ॡ१.०	२३४.४	२१४.०	२१ॡ.६ (१६४.ॡ)
	प्रत्यक्ष	४ॡॢ.ॢ	२६४.१	२२०.६	३ॡ१.०	२३४.४	२१४.०	२१ॡ.६ (१६४.ॡ)
ऑक्टोबर	सरासरी	१०ॢ.६	ॡ३.१	१६.ॡ	७१.३	ॡ७.ॡ	ॡ३.४	७१.१
	प्रत्यक्ष	१६६.ॡ	१ॡ.६	१०७.१	ॢ१	ॡ१.२	२ॢ	ॢ६.७ (१२१.१)
२०२ॡ	सरासरी	१११.१	ॢ१.१	६ॡ.३	१७.२	ॡॡ.६	ॢ१.३	ॢ१.१ (११४.१)
	प्रत्यक्ष	१११.१	ॢ१.१	६ॡ.३	१७.२	ॡॡ.६	ॢ१.३	ॢ१.१ (११४.१)
जून ते ऑक्टोबर	सरासरी	२,१७६.७	७६०.२	१,०४१.ॡ	७ॡ०.ॢ	ॢ०७.३	१,१२ॡ.१	१,०७ॡ.३
	प्रत्यक्ष	३,३७३.४	ॢॢ४.१	१,१३१.४	ॢॢॡ.ॡ	१२२.६	१,२७ॡ.ॡ	१,२ॡ६.० (११६.ॢ)
२०२ॡ	सरासरी	२,ॢॢॡ.ॡ	७७ॢ.०	ॢ१६.१	१,०३ॢ.०	१११.ॢ	१,२६१.३	१,१७२.७ (१०१.१)
प्रत्यक्ष	२,ॢॢॡ.ॡ	७७ॢ.०	ॢ१६.१	१,०३ॢ.०	१११.ॢ	१,२६१.३	१,१७२.७ (१०१.१)	

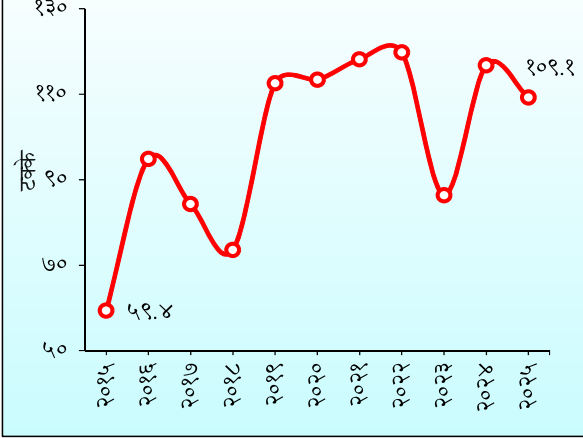
मुंबई शहर व मुंबई ढपनगर जल्ले वगळून

टीढ : कंसातील आकडे प्रत्यक्ष ढडलेल्या ढावसाची सरासरी ढावसाशी टक्केवारी दर्शावतात

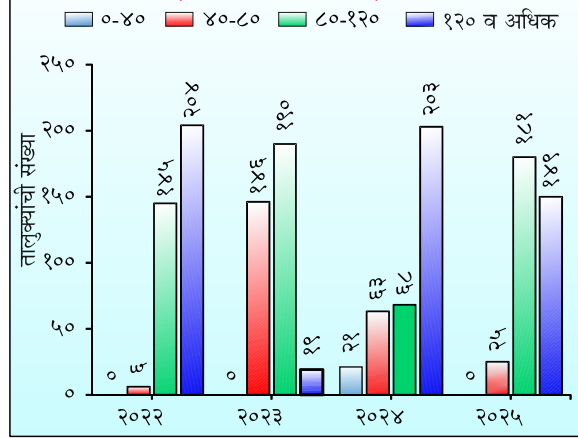
आधार : कृषल आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ७.२ : राज्यात पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी

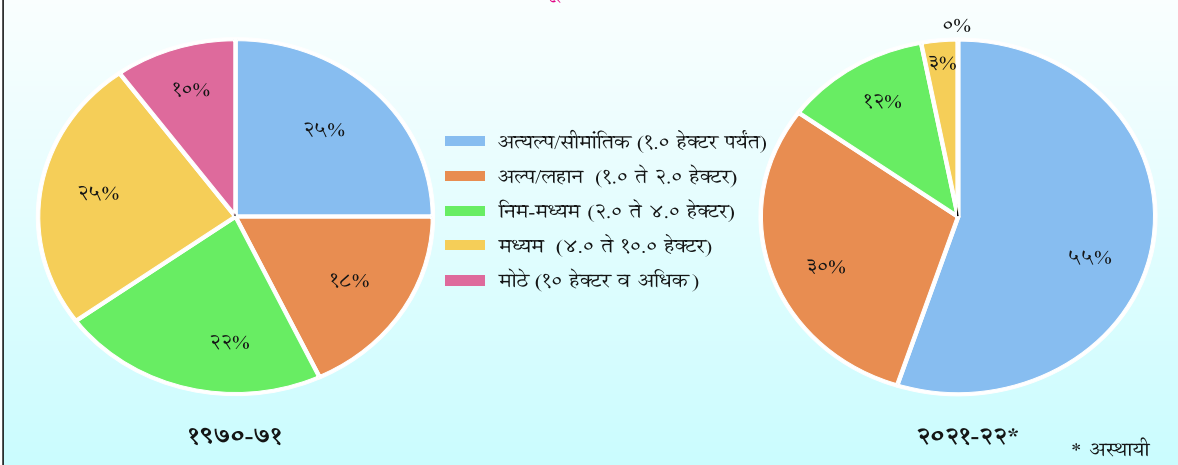
आलेख ७.३ : पडलेल्या पावसानुसार तालुक्यांची संख्या (सरासरीशी टक्केवारी)

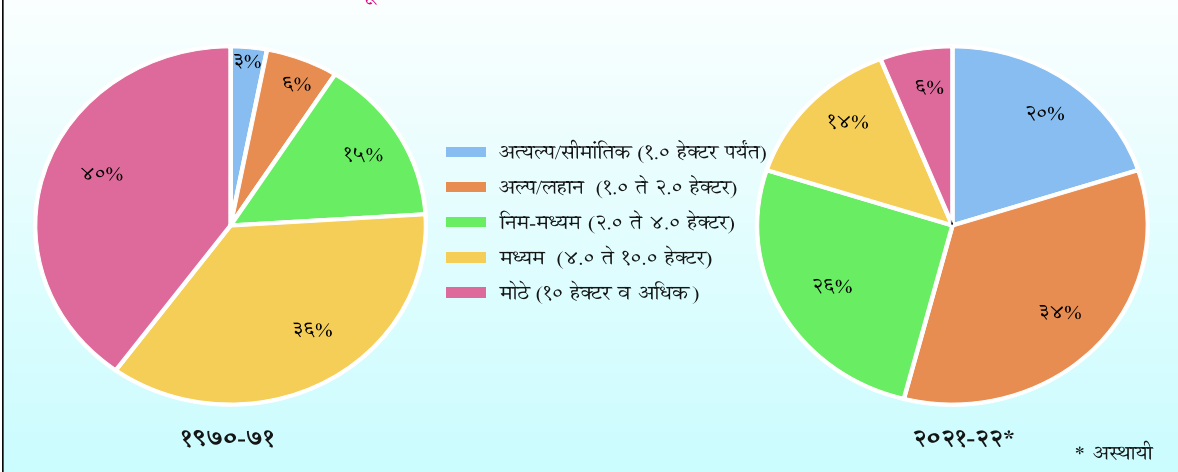
वहिति खाती

७.४ पहिली कृषि गणना सन १९७०-७१ मध्ये झाली. ११ वी नविनतम कृषि गणना सन २०२१-२२ मध्ये झाली. प्राथमिक आकडेवारीनुसार राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या सुमारे १७१.११ लाख, वहिती क्षेत्र सुमारे २१०.५८ लाख हेक्टर व वहिती खात्याची सरासरी १.२३ हेक्टर आहे. राज्यातील वहिती खात्यांच्या आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.१ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.४ : राज्यातील वहिती खातेदारांचा आकारवर्गानुसार वाटा

आलेख ७.५ : राज्यातील आकारवर्गानुसार वहिती क्षेत्र

- महिला वहिती खातेदारांचे प्रमाण १९९५-९६ मध्ये १२.९ टक्के वरून २०२१-२२ मध्ये २०.६ टक्के वाढले आहे
- तसेच महिलांच्या सरासरी वहिती क्षेत्रामध्ये १.५८ हेक्टर वरून १.१८ हेक्टर बदल याच कालावधीत झाला आहे

नैसर्गिक आपत्तींमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई

७.५ माहे जानेवारी ते मे २०२५ या कालावधीत अवेळी पाऊस व गारपीटीमुळे झालेल्या नुकसानीसाठी एकूण चार लाख शेतकऱ्यांना सुमारे १.८७ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ ३३७.४२ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली. तसेच माहे जून ते सप्टेंबर २०२५ या कालावधीत झालेल्या अतिवृष्टी व पूर परिस्थितीमुळे झालेल्या नुकसानीसाठी एकूण ११६.४० लाख शेतकऱ्यांना सुमारे ९४.८२ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्रासाठी ₹ ९,०२२.३८ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर करण्यात आली.

जमिनीचा वापर

७.६ सन २०२३-२४ च्या जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार, राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी (३०७.५८ लाख हेक्टर) एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्र २४२.२४ लाख हेक्टर व पिकांखालील निव्वळ क्षेत्र १६५.७१ लाख हेक्टर (५३.९ टक्के) होते. राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी परिशिष्ट ७.२ मध्ये दिली आहे.

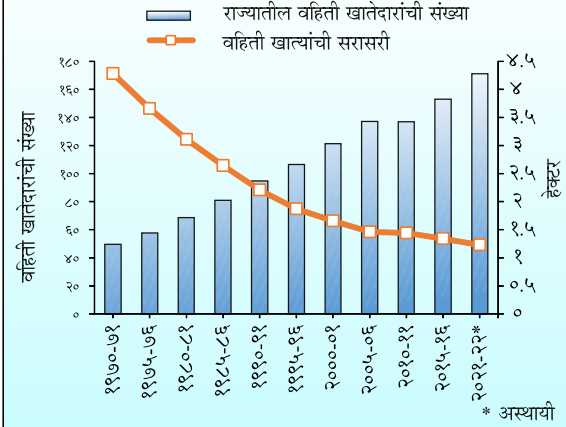
कृषि उत्पादन

७.७.१ **खरीप पिके:** सन २०२५-२६ च्या खरीप हंगामात १५७.२७ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली व ती मागील वर्षीच्या १५८.१७ लाख हेक्टर च्या तुलनेत ०.६ टक्क्यांनी कमी आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत अनुक्रमे मका व ऊस व पिकांच्या क्षेत्रात ३०.२ टक्के व १७.६ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ अपेक्षित आहे, तर कडधान्ये, तेलबिया आणि कापूस पिकांच्या क्षेत्रात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र आणि उत्पादन तक्ता ७.३ मध्ये दिले आहे.

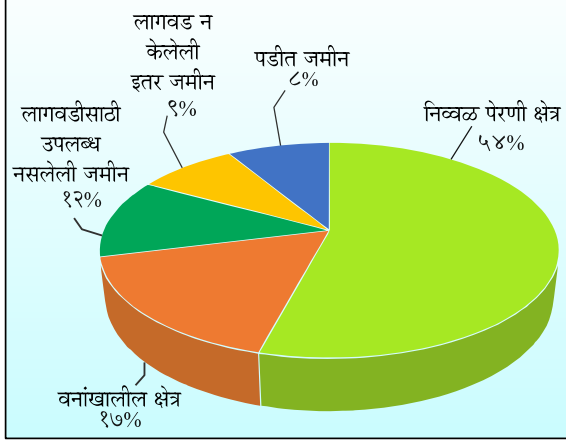
तक्ता ७.३ प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पिक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे. टन)		
	२०२४-२५	२०२५-२६ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०२४-२५	२०२५-२६ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
तांदूळ	१,५२१.४१	१,५१८.८२	(-) ०.२	३,५६६.५७	३,४०१.१६	(-) ४.६
ज्वारी	११०.३९	८३.१७	(-) २४.७	१२६.१६	७०.५४	(-) ४४.१
बाजरी	४०३.५४	३२२.८४	(-) २०.०	५२८.८९	३६५.२४	(-) ३०.९
नाचणी	६८.६७	५९.५८	(-) १३.२	९५.९२	८०.७६	(-) १५.८
मका	१,११५.६७	१,४५२.४८	३०.२	२,९८९.५७	४,१७२.६४	३९.६
इतर तृणधान्ये	३३.३५	३१.७६	(-) ४.८	१८.४२	१४.७२	(-) २०.१
एकूण तृणधान्ये	३,२५३.०३	३,४६८.६५	३.८	७,३२५.५३	८,१०५.०६	१०.६
तूर	१,२२६.८२	१,२२६.४४	नगण्य	१,६२९.९१	१,१५४.०५	(-) २९.२
मूग	२३८.६१	२११.३२	(-) ११.४	१६२.१०	१२६.७५	(-) २१.८
उडीद	३९१.०८	३७८.२६	(-) ३.३	३५९.५८	२४६.७०	(-) ३१.४
इतर कडधान्ये	७१.२८	६८.५८	(-) ३.८	७४.५४	७१.४१	(-) ४.२

आलेख ७.६ : राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती खात्यांची सरासरी

आलेख ७.७ : राज्यातील जमिनीचा वापर - सन २०२३-२४

तक्ता ७.३ प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे. टन)		
	२०२४-२५	२०२५-२६ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०२४-२५	२०२५-२६ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
एकूण कडधान्ये	१,९२७.७९	१,८८४.६०	(-) २.२	२,२२६.१३	१,५९८.९१	(-) २८.२
एकूण अन्नधान्ये	५,१८०.८२	५,३५३.२५	३.३	९,५५१.६६	९,७०३.९७	१.६
सोयाबीन	५,१७५.६३	४,९९४.७९	(-) ३.५	९,४४४.४१	४,९०२.१५	(-) ४८.१
भुईमूग	१५०.२२	१३७.१२	(-) ८.७	२१७.१०	१७९.८८	(-) १७.१
तीळ	४.६६	३.५८	(-) २३.१	१.२४	०.९७	(-) २१.८
कारळ	३.८३	३.१४	(-) १८.०	०.८१	०.८७	७.४
सुर्यफूल	९.२९	६.७३	(-) २७.६	४.१८	३.१६	(-) २४.४
इतर तेलबिया	२.४७	१.७२	(-) ३०.६	०.७९	०.६३	(-) २०.३
एकूण तेलबिया	५,३४६.१०	५,१४७.०८	(-) ३.७	९,६६८.५३	५,०८७.६६	(-) ४७.४
कापूस (रुई)@	४,१२२.९८	३,८५४.७३	(-) ७.०	७,३८४.६८	७,९००.६०	७
ऊस**	१,१६७.०४	१,३७१.८७	१७.६	१,०९,९७४.४२	१,३४,१९१.११	२२
एकूण	१५,८१६.९४	१५,७२६.५७	(-) ०.६	-	-	-

@ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन '००० गासड्यांमध्ये ** तोडणी क्षेत्र # परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित
टोप : १) सन २०२४-२५ ची आकडेवारी अंतिम पुर्वांनुमानावर व २०२५-२६ ची आकडेवारी द्वितीय पुर्वांनुमानावर आधारित आहे

२) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.७.२ **रब्बी पिके:** सन २०२५-२६ च्या रब्बी हंगामात सुमारे ६६.९८ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी झाली व ती मागील वर्षीच्या (६२.७९ लाख हेक्टर) तुलनेत ६.७ टक्के जास्त आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत तृणधान्य व कडधान्य क्षेत्रात वाढ तर तेलबियांच्या क्षेत्रात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र आणि उत्पादन तक्ता ७.४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४ प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे. टन)		
	२०२४-२५	२०२५-२६ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०२४-२५	२०२५-२६ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
ज्वारी	१,५४६.३६	१,३८९.९१	(-) १०.१	१,६९०.२४	१,६८७.७१	(-) ०.१
गहू	१,१८८.९३	१,४९६.६०	२५.९	२,४५४.११	३,२३९.४५	३२
मका	४२३.०३	६५७.९२	५५.५	१२८३.१२	२०३६.६०	५८.७
इतर तृणधान्ये	१२.२८	१६.६२	३५.३	४.९७	६.६१	३३.०
एकूण तृणधान्ये	३,१७०.६०	३,५६१.०६	१२.३	५,४३२.४४	६,९७०.३७	२८.३
हरभरा	२,८७३.०२	२,८९२.०१	०.७	२,९६१.५९	३,८१०.१३	२८.७
इतर कडधान्ये	१६०.९९	१८२.२३	१३.२	८०.६६	१३४.४७	६६.७
एकूण कडधान्ये	३,०३४.०१	३,०७४.२४	१.३	३,०४२.२५	३,९४४.६०	२९.७
एकूण अन्नधान्ये	६,२०४.६१	६,६३५.३०	६.९	८,४७४.६९	१०,९१४.९७	२८.८
तीळ	१.४०	१.५८	१२.९	०.४६	०.८४	८२.६
करडई	४२.३९	३०.८८	(-) २७.२	२५.७६	१९.४४	(-) २४.५
सुर्यफूल	२.१९	१.३७	(-) ३७.४	१.२७	०.८९	(-) २९.९
जवस	५.१९	५.०१	(-) ३.५	१.६५	२.०३	२३.०
इतर तेलबिया	२३.५९	२३.७३	०.६	९.५१	९.१७	(-) ३.६
एकूण तेलबिया	७४.७६	६२.५७	(-) १६.३	३८.६५	३२.३७	(-) १६.२
एकूण	६,२७९.३७	६,६९७.८६	६.७	-	-	-

परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

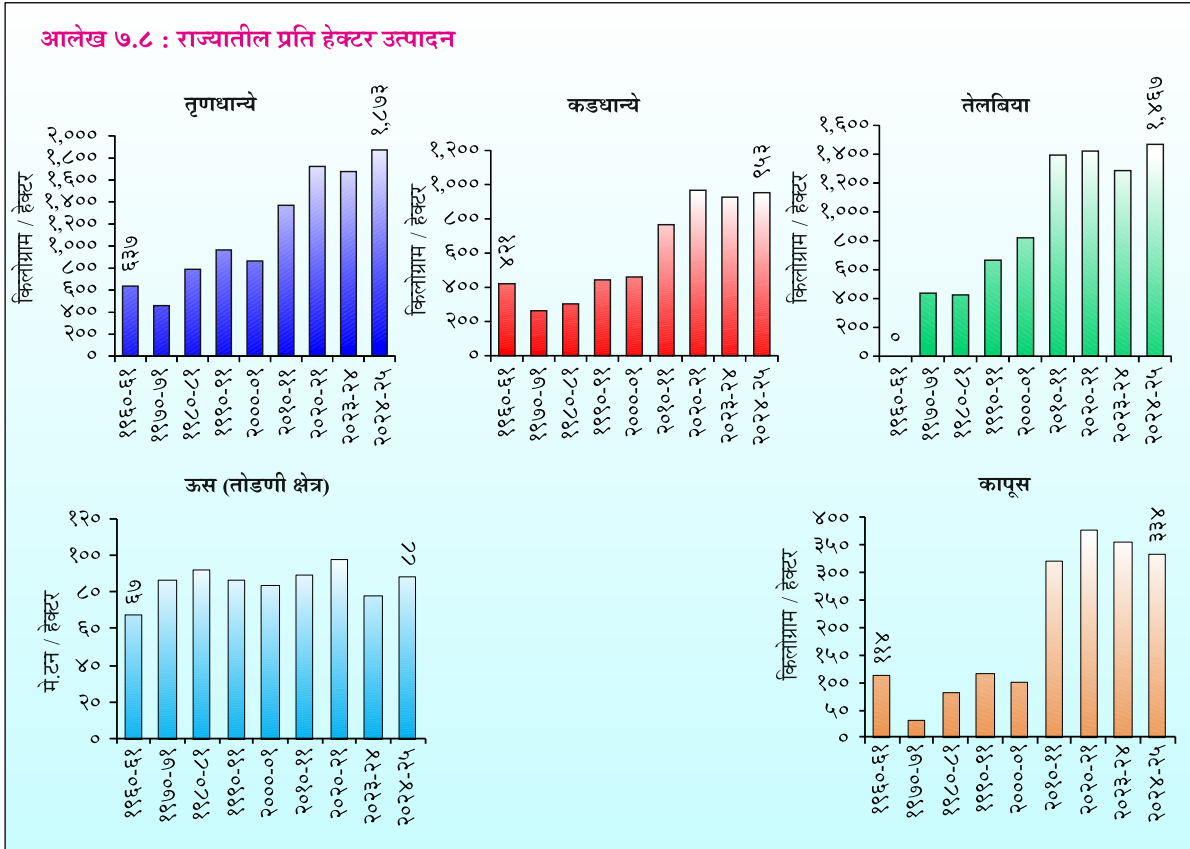
टोप : १) सन २०२४-२५ ची आकडेवारी अंतिम पुर्वांनुमानावर व २०२५-२६ ची आकडेवारी द्वितीय पुर्वांनुमानावर आधारित आहे

२) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.७.३ **उन्हाळी पिके:** सन २०२४-२५ च्या उन्हाळी हंगामा मध्ये ५.१५ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी झाली तर सन २०२५-२६ मध्ये ४.३२ लाख हेक्टर क्षेत्र पेरणीचा लक्षांक निर्धारित करण्यात आला आहे.

७.७.४ मागील सहा दशकांमध्ये राज्यातील पीक उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली आहे. राज्यातील प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता यांची समय मालिका परिशिष्ट ७.३ मध्ये दिली आहे. राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक (आधार: त्रैवार्षिक १९७९-८२) परिशिष्ट ७.४ मध्ये दिले आहेत.

७.८ **फलोत्पादन:** सन २०२४-२५ मध्ये राज्यात फलोत्पादन पिकांखालील अंदाजित क्षेत्र २५.१९ लाख हेक्टर असून त्यामध्ये मागील वर्षांच्या (२१.७४ लाख हेक्टर) तुलनेत १५.९ टक्क्यांनी वाढ झाली. अंतिम पुर्वानुमानानुसार, राज्यात सन २०२४-२५ मध्ये विविध फळपिकांखालील क्षेत्र ८.९७ लाख हेक्टर होते, त्यापैकी आंबा फळपिकांखालील क्षेत्र सर्वाधिक (१.६७ लाख हेक्टर) त्याखालोखाल, संत्रा/मँडरिन (१.४८ लाख हेक्टर), केळी (१.४१ लाख हेक्टर), द्राक्षे (१.१९ लाख हेक्टर), डाळिंब (१.०७ लाख हेक्टर) व मोसंबी (०.८० लाख हेक्टर) या फळपिकांचे क्षेत्र होते. सन २०२४-२५ मध्ये भाजीपाला पिकांखालील क्षेत्र १२.६७ लाख हेक्टर होते, त्यापैकी कांदा पिकांखालील क्षेत्र सर्वाधिक (६.९२ लाख हेक्टर) व त्याखालोखाल टोमॅटो (०.५५ लाख हेक्टर) आणि हिरवी मिरची (०.४३ लाख हेक्टर) या भाजीपाला पिकांचे क्षेत्र होते. फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.५ फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मेट्र)		
	२०२३-२४	२०२४-२५	शेकडा बदल	२०२३-२४	२०२४-२५	शेकडा बदल
फळे	८७४.१२	८९६.५६	२.६	१४,९७२.३०	१६,८४०.६९	१२.५
भाजीपाला	९४६.३४	१,२५५.६०	३२.७	१५,०६४.००	१४,९८१.५२	(-) ०.५
फळबाग पिके	२२६.३९	२२२.४६	(-) १.७	४१०.८१	३४४.४१	(-) १६.२
मसाल्याची पिके	११३.९३	१३०.७२	१४.७	१,७५३.७१	१,७३३.७६	(-) १.१
फुले@	१२.१६	१३.३४	९.७	७०.९८	७०.६६	(-) ०.५
सुगंधी आणि औषधी वनस्पती	०.८६	०.९१	५.८	२.७२	५.७१	१०९.९
एकूण फलोत्पादन पिके	२,१७४.११	२,५१९.५९	१५.९	३२,२७४.५१	३३,९७६.७५	५.३

@ देठासह व देठाविरहीत फुले समाविष्ट

टीप: सन २०२३-२४ ची आकडेवारी अंतिम अंदाजावर व २०२४-२५ची आकडेवारी तृतीय अंदाजावर आधारित आहे.

आधार: फलोत्पादन क्षेत्र उत्पादन माहिती प्रणाली, भारत सरकार

७.९ **सॅद्रिय शेती:** देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतून सॅद्रिय पिकांच्या उत्पादनांची मागणी वाढत आहे. राज्यात सॅद्रिय शेतीला चालना देण्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. अखिल भारतात सॅद्रिय शेती उत्पादनामध्ये राज्य ३० टक्के हिश्यासह प्रथम क्रमांकावर आहे. सॅद्रिय शेतीखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.६ मध्ये दिले आहे.

सुधारित बियाणे

७.१० महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ (महाबीज) आणि राष्ट्रीय बीज निगम या दर्जेदार बियाणांचे उत्पादन व वितरण करणाऱ्या सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था असून दर्जेदार बियाण्यांचे उत्पादनात आणि वितरणात सुमारे २० टक्के योगदान करत आहेत. सुधारित बियाण्यांचे खरीप आणि रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण तक्ता ७.७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.६ सॅद्रिय शेतीखालील क्षेत्र व उत्पादन

वर्ष	क्षेत्र ('००० हेक्टर)		उत्पादन ('००० मे. टन)	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०२२-२३	१,२८४	५,३९२	७९०	२,९५३
२०२३-२४	१,००१	७,८२८	१,१६१	३,५५०
२०२४-२५	९६७	३,९६८	१,४००	४,६९९

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.७ सुधारित बियाण्यांचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण

(१००० क्विंटल)

वितरक संस्था	हंगाम	२०२३	२०२४	२०२५#	२०२५ च्या तुलनेत २०२४ मधील शेकडा बदल
सार्वजनिक	खरीप	२३८	३०७	२४६	(-) १९.९
	रब्बी	३५०	२८०	४२७	५२.५
	एकूण	५८८	५८७	६७३	१४.६
खाजगी	खरीप	१,६६०	१,६२५	१,६७०	२.८
	रब्बी	६५७	८५२	१,०४१	२२.२
	एकूण	२,३१७	२,४७७	२,७११	९.४
एकूण	खरीप	१,८९८	१,९३२	१,९१६	(-) ०.८
	रब्बी	१,००७	१,१३२	१,४६८	२९.७
	एकूण	२,९०५	३,०६४	३,३८४	१०.४

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

बियाण्यांची अपेक्षित उपलब्धता

खते व किटकनाशके

७.११ रासायनिक खतांचा वापर तक्ता ७.८ मध्ये व किटकनाशकांचा वापर तक्ता ७.९ मध्ये दिला आहे. नत्र (N), स्फुरद (P) व पालाश (K) या रासायनिक खतांचा विभागनिहाय वापर तक्ता ७.१० मध्ये दिला आहे.

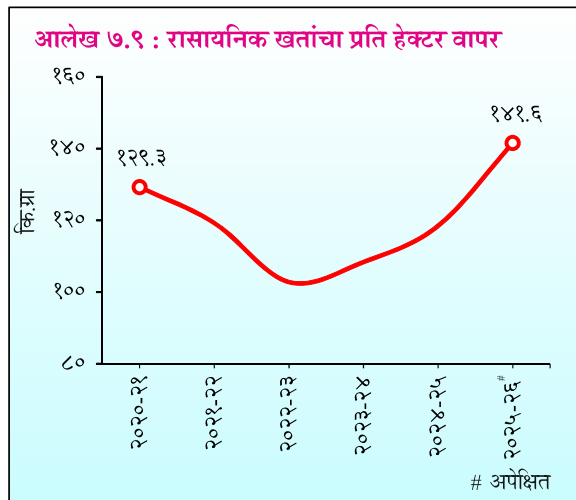
तक्ता ७.८ रासायनिक खतांचा वापर

(लाख मे. टन)

वर्ष	रासायनिक खतांचा वापर		
	खरीप	रब्बी	एकूण
२०२३-२४	४४.५६	२०.०१	६४.५७
२०२४-२५	४४.३०	२८.२०	७२.५०
२०२५-२६#	४५.३३	३१.५०	७६.८३

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

अपेक्षित

तक्ता ७.९ किटकनाशकांचा वापर

(मे. टन)

वर्ष	किटकनाशके							
	रासायनिक			प्रति हेक्टर वापर (कि. ग्रॅ.)	जैविक			प्रति हेक्टर वापर (कि. ग्रॅ.)
	खरीप	रब्बी	एकूण		खरीप	रब्बी	एकूण	
२०२३-२४	६,१०३	२,६१५	८,७१८	१.३२	१,७२०	८९१	२,६११	११.७१
२०२४-२५	५,७८६	२,४८०	८,२६६	१.१९	१,०३२	५,३४४	१,५६६	७.०३
२०२५-२६*	७,०७३	३,०३१	१०,१०४	१.४६	८५३	३६५	१२१८	५.०६

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

अपेक्षित

तक्ता ७.१० नत्र, स्फुरद व पालाश रासायनिक खतांचा विभागवार वापर

('०० मे. टन)

विभाग	रासायनिक खते							
	२०२४-२५				२०२५-२६*			
	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण
कोकण	२९९	५४	४३	३९७	३०१	५५	५७	४१३
नाशिक	४,३२२	२,३७१	१,४३१	८,१२४	४,६५८	२,५९५	१,८८१	९,१३४
पुणे	३,९२३	१,९१५	१,११२	६,९५०	४,५३७	२,४२२	१,७१६	८,६७५
छत्रपती संभाजीनगर	४,८१७	३,१७२	१,०५२	९,०४१	४,८४०	३,५५४	१,५७८	९,९७२
अमरावती	२,२८७	१,६५७	४५८	४,४०२	२,६३८	२,०४०	८०८	५,४८६
नागपूर	२,३३३	१,३१५	१८०	३,८२७	२,१२१	१,३५१	२८२	३,७५४
महाराष्ट्र	१७,९८१	१०,४८४	४,२७७	३२,७४२	१९,०९४	१२,०१८	६,३२२	३७,४३५

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

अपेक्षित

सिंचन

७.१२ राज्याच्या जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील लाभक्षेत्रातील सिंचित क्षेत्र सन २०२४-२५ मध्ये ४०.५५ लाख हेक्टर आहे. पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.११ मध्ये दिले आहे. लघु सिंचन प्रकल्पांची संख्या (स्थानिक क्षेत्र), निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.११ पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	जलसंपदा विभागाचे प्रकल्प		
	मोठे व मध्यम	लघु	एकूण
दि. ३० जून २०२४ रोजी पूर्ण व प्रगती पथावरील प्रकल्पांची संख्या	४०७	३,२२९*	३,६३६
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)			
(i) दि. ३० जून २०२४ पर्यंत निर्मित सिंचन क्षमता	४३.५५	१३.६२	५७.१६
(ii) २०२४-२५ मधील कालवा व नदीद्वारे सिंचित क्षेत्र*	१९.०४	७.५७	२६.६०
(iii) २०२४-२५ मधील लाभ क्षेत्रातील विहिरींद्वारे सिंचित क्षेत्र*	११.७१	२.२४	१३.९४
(iv) २०२४-२५ मधील एकूण सिंचित क्षेत्र (ii+iii)*	३०.७५	९.८०	४०.५५

\$ प्रकल्प संख्येमध्ये महाराष्ट्र सिंचन विकास महामंडळांच्या उपसा सिंचन योजना समाविष्ट

* अस्थायी

आधार: जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, महाराष्ट्र शासन, छत्रपती संभाजीनगर

तक्ता ७.१२ लघु सिंचन प्रकल्पांची (स्थानिक क्षेत्र) संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	कोल्हापूर बंधारे	उपसा जलसिंचन योजना	इतर महत्वाचे प्रकार			एकूण
			लघु पाटबंधारे	पाझर तलाव	इतर [§]	
दि. ३० जून २०२५ रोजी प्रकल्पांची संख्या						
अ) पूर्ण	१५,०९८	२,९११	३,११६	२४,३०२	७६,०१८	१,२१,४४५
ब) प्रगतीपथावरील	२,१२२	१०८	७०१	९७४	५,०४७	८,९५२
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)						
(i) जून २०२४ पर्यंत निर्मित	४.०९	०.४३	३.२०	७.०३	६.३१	२१.०६
(ii) जून २०२५ पर्यंत निर्मित	४.२२	०.४३	३.२८	७.०३	६.७४	२१.७०
(iii) २०२४-२५ मध्ये वापरलेली	१.४३	०.१५	१.१२	३.५२	३.१६	९.३८

§ वळण बंधारा, साठवण बंधारा, माजी माल गुजारी तलाव, गाव तलाव, सिमेंट नाला बंधारे, इत्यादी समाविष्ट

टीप : प्रत्यक्ष वापरात आलेली सिंचन क्षमता निर्मित सिंचन क्षमतेच्या ३५ टक्के आणि अप्रत्यक्ष सिंचन योजनांसाठी ५० टक्के गृहीत धरण्यात आली आहे.

आधार : अपर आयुक्त जलसंधारण यांचे कार्यालय, पुणे, महाराष्ट्र शासन

७.१२.१ **जलाशयांतील साठा:** मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे (राज्यक्षेत्र) जलाशयांमध्ये दि. १५ ऑक्टोबर २०२४ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा ३७,५९७ दशलक्ष घनमीटर होता व तो प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमतेच्या सुमारे ८८.५ टक्के होता. उपयुक्त जलसाठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१३ उपयुक्त जलसाठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र

वर्ष	प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमता (दलघमी)	१५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठा (दलघमी)	उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी	निर्मित सिंचन क्षमता (३० जून अखेर) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र (१ जुलै ते ३० जून) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्राची निर्मित सिंचन क्षमतेची टक्केवारी
२०२२-२३	४३,४७७	३४,४७९	७९.३	५५.६०	४२.३३	७६.१
२०२३-२४	४३,७४२	३२,५९६	७४.५	५६.३३	३९.२७	६९.७
२०२४-२५*	४२,४७६	३७,५९७	८८.५	५७.१६	४०.५५	७०.९

दलघमी : दशलक्ष घनमीटर

*अस्थायी

आधार: जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखापरिक्षक, जल व सिंचन, महाराष्ट्र शासन, छत्रपती संभाजीनगर

७.१२.२ **पाणी वापर संस्था:** शेतकऱ्यांद्वारे सिंचन प्रणालीचे व्यवस्थापन करणे या उद्देशाने राज्यात जलसंपदा विभागाअंतर्गत ५६.६६ लाख हेक्टर लागवडीयोग्य लाभक्षेत्रासाठी एकूण १२,७३१ पाणी वापर संस्था माहे डिसेंबर २०२५ अखेर स्थापन झाल्या आहेत. त्या क्षेत्रापैकी सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर ९.१८ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी २,२३२ पाणी वापर संस्थांची 'महाराष्ट्र सिंचन पद्धतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन कायदा, २००५' अंतर्गत व ०.९७ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी २८४ पाणी वापर संस्थांची 'महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा, १९६०' अंतर्गत नोंदणी झाली आहे. सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी परिशिष्ट ७.५ मध्ये दिली आहे.

कृषि पंपांचे विद्युतीकरण

७.१३.१ राज्यात माहे मार्च २०२५ पर्यंत एकूण ५१.२६ लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले व सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर २,७४,६१४ कृषि पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले.

७.१३.२ **सौर कृषि पंप:** केंद्र आणि राज्य शासनाच्या सौर कृषि पंप योजनेअंतर्गत राज्यात डिसेंबर २०२५ पर्यंत ७,३७,०९२ सौर कृषि पंप बसविण्यात आले. योजनानिहाय बसविण्यात आलेले सौर कृषि पंपांचा तपशिल तक्ता ७.१४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१४ योजनानिहाय बसविण्यात आलेले सौर कृषि पंपांचा तपशिल

योजनेचे नांव	बसविण्यात आलेले सौर कृषि पंप*
अटल सौर कृषि पंप योजना	१२,६६२
मुख्यमंत्री सौर कृषि पंप योजना	१,००,०००
पीएम कुसुम घटक ब योजना	४,६४,९९२
मागेल त्याला सौर कृषि पंप योजना (AIBB बँक लोन कॉम्पोनंट)	१,५९,४३८

आधार: उर्जा विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर २०२५ पर्यंत

कृषि वित्त पुरवठा

७.१४ शेतकऱ्यांना शासनाकडून विविध बँका तसेच सहकारी संस्थांमार्फत अल्प मुदतीचे कर्ज, पतपुरवठा, इत्यादींद्वारे आर्थिक सहाय्य पुरविले जाते. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही संस्था महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँका व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि अनुसूचित वाणिज्यिक बँका यांच्यामार्फत अल्प व मध्यम मुदतीचे कर्ज पुरविते. सन २०२५-२६ करीता राज्याचा प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज आराखडा ₹ ८.०६ लाख कोटी आहे. यामध्ये कृषि आणि संलग्न कार्ये क्षेत्राचा प्राधान्य क्षेत्रामधील हिस्सा २५.८६ टक्के आहे. अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांनी दिलेल्या कर्जाचा तपशील तक्ता ७.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१५ अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्त सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांनी दिलेली कर्जे

(₹ कोटी)

कर्जाचा प्रकार	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका		महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका		प्रादेशिक ग्रामीण बँका		एकूण	
	२०२४-२५	२०२५-२६+	२०२४-२५	२०२५-२६+	२०२४-२५	२०२५-२६+	२०२४-२५	२०२५-२६+
पीक कर्ज	४१,५०३	२१,७०१	२३,८८५	१९,०४२	३,८०२	३,१५१	६९,१९०	४३,८९४
कृषि मुदत कर्ज	१,०५,९०३	६७,४८८	१,१६८	६१७	९३९	२०९	१,०८,०१०	६८,३१४
एकूण	१,४७,४०६	८९,१८९	२५,०५३	१९,६५९	४,७४१	३,३६०	१,७७,२००	१,१२,२०८

टीप — आकडे संक्षिप्तत दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

+ सप्टेंबर पर्यंत

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

७.१४.१ राज्यात निम्न स्तरावर कृषि वित्त पुरवठा करण्याशी थेट संबंधित असणाऱ्या प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था शेतकरी सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे उपलब्ध करून देतात. सन २०२४-२५ मध्ये, प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थाद्वारे ३०.०७ लाख सभासद शेतकऱ्यांना ₹ २३,४०७ कोटी रुपयांचे कर्ज वितरित करण्यात आले. सन २०२५-२६ साठी पीक कर्ज वाटपाचे उद्दिष्ट ₹ २५,८०२ कोटी निश्चित करण्यात आले असून त्यापैकी प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांमार्फत माहे सप्टेंबर २०२५ अखेर खरीप हंगामात २३.६३ लाख सभासद शेतकऱ्यांना ₹ १८,९६५ कोटी व रब्बी हंगामात माहे नोव्हेंबर २०२५ अखेर ०.९२ लाख सभासद शेतकऱ्यांना ₹ ७९७ कोटीचे पीक कर्ज वाटप केले आहे.

७.१४.२ **किसान क्रेडिट कार्ड योजना:** राज्यात सन २०२४-२५ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने ३०.११ लाख किसान क्रेडिट कार्डांचे वाटप केले. सन २०२४-२५ मध्ये कार्डधारकांना मंजूर केलेल्या कर्जाची रक्कम ₹ २५,५८४ कोटी होती तर सन २०२५-२६ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत ₹ २२,६०३ कोटी होती. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने शेतकऱ्यांना वितरित केलेल्या किसान क्रेडिट कार्ड संलग्न कृषि कर्जाचा तपशील तक्ता ७.१६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकांनी शेतकऱ्यांना दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड संलग्न कृषि कर्जे

वर्ष	लघु मुदतीची कर्जे		दीर्घ मुदतीची कर्जे		एकूण	
	शेतकऱ्यांची संख्या (०००)	रक्कम (₹ कोटी)	शेतकऱ्यांची संख्या (०००)	रक्कम (₹ कोटी)	शेतकऱ्यांची संख्या (०००)	रक्कम (₹ कोटी)
२०२३-२४	३,१२०	२३,४६५	१४	२७३	३,१३४	२३,७३८
२०२४-२५	२,९६८	२४,५७०	४३	१,०१४	३,०११	२५,५८४
२०२५-२६+	२,६३८	२२,०६४	२८	५३९	२,६६६	२२,६०३

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित

+ नोव्हेंबर पर्यंत

पीक विमा आणि आर्थिक सहाय्य

७.१५.१ **प्रधानमंत्री पीक विमा योजना:** नैसर्गिक आपत्ती, कीड किंवा रोगांमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी ही योजना राज्यात सन २०१६ पासून राबविण्यात येत आहे. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचा तपशील तक्ता ७.१७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१७ प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचा तपशील

वर्ष	सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	क्षेत्रफळ (लाख हेक्टर)	विम्याची रक्कम (₹ कोटी)	विमा हप्ता (₹ कोटी)	नुकसान भरपाईसाठी प्रस्तावित शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	नुकसान भरपाई दिलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	प्रस्तावित भरपाई (₹ कोटी)	प्रत्यक्ष भरपाई (₹ कोटी)
२०२३-२४	२४२.५४	१६३.२५	७४,९८६.०३	१०,१४१.१२	१३२.१७	१२९.२२	८,५६७.२४	८२५८.१*
२०२४-२५	२२३.०८	१५२.५९	७१,९३६.१५	९,७४७.५४	९८.५४	९२.६९	४९०८.२२	४७५८.६*
२०२५-२६+	१०८.३१	६९.८२	३६,२३०.६६	२,४५४.२५	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.

* अस्थायी

उ.ना. उपलब्ध नाही

+ डिसेंबर पर्यंत

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.१५.२ हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना: राज्यात (हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना) द्राक्षे, आंबा, डाळिंब, केळी, संत्री, मोसंबी, पेरू, चिकू, लिंबू, काजू, सीताफळ आणि स्ट्रॉबेरी या फळ पिकांसाठी राबविण्यात येत आहे. हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजनेचा तपशील तक्ता ७.१८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१८ हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजनेचा तपशील

वर्ष	सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	क्षेत्रफळ (लाख हेक्टर)	विम्याची रक्कम (₹ कोटी)	विमा हप्ता (₹ कोटी)	नुकसान भरपाईसाठी प्रस्तावित शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	प्रस्तावित भरपाई (₹ कोटी)
२०२१-२२	२.८५	२.०९	२,५७९.२४	७३०.५५	२.३३	९४०.३०
२०२२-२३	३.३८	२.४७	३,१०९.३९	९४९.३६	२.२९	१,१४१.६८
२०२३-२४	२.९७	२.१८	२,७२६.८७	८९१.३५	२.५०	१,०३९.५५
२०२४-२५+	२.३४	१.७१	२,६६४.६२	७६९.९३	०.२०	५८.९८

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

७.१५.३ शासनाकडून शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी विविध योजना राबविल्या जात आहेत. शेतकऱ्यांसाठी विविध आर्थिक सहाय्य योजनांचा तपशील तक्ता ७.१९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१९ विविध अर्थ सहाय्य योजनांचा तपशील

अ.क्र.	योजनेचे नाव	तपशील	वर्ष	लाभार्थी शेतकरी (संख्या)	झालेला खर्च (₹ कोटी)
१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना	जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने ०.०४ हेक्टर ते ६.०० हेक्टर पर्यंत क्षेत्र असलेल्या अनुसूचित जातीच्या शेतकऱ्यांना नवीन विहीर, जुन्या विहिरींची दुरुस्ती, शेतीची उपकरणे इत्यादी सुविधांसाठी १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य	२०२४-२५ २०२५-२६, ऑक्टोबर पर्यंत	६,८९० ४,४९५	९७.७९ १.००
२	बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना	जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने ०.०४ हेक्टर ते ६.०० हेक्टर पर्यंत क्षेत्र असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना नवीन विहीर, जुन्या विहिरींची दुरुस्ती, शेतीची उपकरणे इत्यादी सुविधांसाठी १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य	२०२४-२५ २०२५-२६, ऑक्टोबर पर्यंत	२,९५२ २,८७९	६५.४६ ०.३०

तक्ता ७.१९ विविध अर्थ सहाय्य योजनांचा तपशील

अ.क्र.	योजनेचे नाव	तपशील	वर्ष	लाभार्थी शेतकरी (संख्या)	झालेला खर्च (₹ कोटी)
३	डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना	अल्प मुदतीच्या तीन लाखा पर्यंतच्या पीक कर्जाची दरवर्षी दि. ३० जूनपर्यंत नियमित परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहीत करण्यासाठी तीन टक्के व्याज सवलत योजना	२०२३-२४	१२.१० (लाख)	३६८
४	प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी	अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी पात्र शेतकरी कुटुंबांना तीन समान हप्त्यात प्रति वर्ष ₹ ६,००० अनुदान	योजनेच्या सुरवातीपासून माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत	११९.४१ (लाख)	३७,५०१.९०
५	नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना	प्रधानमंत्री किसान योजनेतर्गत पात्र शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सहाय्याव्यतिरिक्त पात्र शेतकरी कुटुंबांना तीन समान हप्त्यात प्रति वर्ष ₹ ६,००० अनुदान	योजनेच्या सुरवातीपासून माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत	९३.०३ (लाख)	१३,०२३.०६
६	प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना	अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वृद्धापकाळात संरक्षण व सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्याच्या उद्देशाने ऐच्छिक व अंशदान आधारित दरमहा ₹ ३,००० निवृत्तीवेतन योजना राबविण्यात येत आहे. दि. १ ऑगस्ट २०१९ रोजी १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील शेतकरी या योजनेत सहभागी होण्यास पात्र असून वयाची ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत त्यांना दरमहा ₹ ५५ ते ₹ २०० इतकी रक्कम निवृत्तीवेतन फंडामध्ये जमा करावयाची आहे. शेतकऱ्यांच्या योगदानाएवढी रक्कम भारत सरकार निवृत्तीवेतन फंडात जमा करते	माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत	८०,७१०	--

कृषि पणन

७.१६ 'महाराष्ट्र कृषि उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९६३' अंतर्गत कृषि उत्पन्न बाजार समित्या राज्यात स्थापन करण्यात आल्या आहेत. राज्यात ३०४ कृषि उत्पन्न बाजार समित्या व ६२६ उपबाजार समित्या कार्यरत आहेत. माहे नोव्हेंबर २०२५ पर्यंत एकूण १,८७३ थेट पणन परवाने दिले आहेत. याशिवाय १०९ खाजगी बाजारांना परवाने देण्यात आले आहेत. राज्यातील कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य तक्ता ७.२० मध्ये दिले आहे परवाने दिले आहेत.

७.१६.१ **किमान आधारभूत किंमत योजना:** शेतमालाला हमी आणि शेतकऱ्यांना खात्रीशीर बाजार उपलब्ध करून देणे व त्यांना किंमतीतील चढउतारामुळे होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षण देऊन शेतीव्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य करणे यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून भारत सरकार निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती पेरणी हंगामापूर्वी जाहीर करते. या योजने अंतर्गत, शेतमालाची खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, राष्ट्रीय कृषि सहकारी पणन महासंघ व महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ यांचेमार्फत केली जाते. भारत सरकारने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती तक्ता ७.२१ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.२० राज्यातील कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य

वर्ष	राशि (लाख मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)
२०२३-२४	२४१.००	५७,९३७
२०२४-२५	२२०.४०	६७,५०४
२०२५-२६+	१२९.७३	४०,४७२

आधार: महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ + नोव्हेंबर २०२५ पर्यंत

तक्ता ७.२१ भारत सरकारने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती

पिक	किमान आधारभूत किंमती (₹ / क्विंटल)		
	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६
भात/धान (साधारण वाजवी प्रत)	२,१८३	२,३००	२,३६९
भात/धान (प्रत-अ)	२,२०३	२,३२०	२,३८९
ज्वारी (संकरित)	३,१८०	३,३७१	३,६९९
ज्वारी (मालदांडी)	३,२२५	३,४२१	३,७४९
गहू	२,१२५	२,२७५	२,४२५
मका	२,०९०	२,२२५	२,४००

७.१६.२ **इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम):** ई-नाम हे देशभरात लागू असलेले डिजिटल प्लॅटफॉर्म सन २०१६ पासून सुरु करण्यात आले आहे. ई-नाम मार्फत कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांशी संबंधित सर्व माहिती व सेवांसाठी एक खिडकी सुविधा उपलब्ध केली असून त्यामध्ये कृषि उत्पादनांच्या आवक व किंमती, खरेदी विक्री देकार, व्यापार संधीना प्रतिसाद देण्याची सुविधा आहे. राज्यातील १३३ कृषि उत्पन्न बाजार समित्या ई-नाम अंतर्गत कार्यरत आहेत. माहे डिसेंबर, २०२५ पर्यंत, ₹ २२,६७० कोटी किंमतीच्या सुमारे ६१२ लाख क्विंटल कृषि उत्पादनाचे ई-लिवाव करण्यात आले व ₹ ५२५.१३ कोटी रक्कमेचे ई-भरणा करण्यात आले. कृषि मालाची गुणवत्ता तपासणी व प्रमाणिकरणासाठी १३१ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये गुणवत्ता निर्धारण प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत.

कृषि क्षेत्रात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर

७.१७ राज्य शासनाने कृषि क्षेत्रात एक सक्षम डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण केली असून कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) व प्रगत डिजिटल तंत्रज्ञान यांचे एकात्मिकरण करून राज्याला अग्रस्थानी नेले आहे. अग्रीस्टॅक, महाअग्रीटेक, महावेध, कृषि विपणन माहिती नेटवर्क, पीक कीड सर्वेक्षण आणि सल्लागार प्रकल्प (CROPSAP), शेतकरी शाळा (FFS) आणि महाडीबीटी (MahaDBT) यांसारख्या प्रमुख उपक्रमांनी विश्वसनीय डेटा संकलन आणि व्यवस्थापन करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. काही निवडक डिजिटल प्रणालींचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

७.१७.१ **महा कृषि-एआय (Maha Agri-AI) धोरण :** राज्य शासनाने कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाचा वापर करून कृषि क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी 'महाराष्ट्र कृषि कृत्रिम बुद्धिमत्ता धोरण (महा कृषि-एआय) २०२५-२९' प्रसिद्ध केले आहे.

७.१७.२ **महाअॅग्रीटेक प्रकल्प:** महाअॅग्रीटेक प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांना अचूक सल्ला देणारी व मार्गदर्शन करणारी एकात्मिक वेब पोर्टल व मोबाईल ॲप्लिकेशन प्रणाली विकसीत करणे हा आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत विविध पिकांच्या अचूक मोजणीसाठी सॅटेलाइट इमेजिंग आणि ड्रोन तंत्रज्ञानाचा वापर, लागवड केलेल्या पिकांचे आरोग्य सर्वेक्षण, पिकांच्या काढणीपश्चात उत्पन्नाचा अंदाज व विविध संगणकीकृत प्रणालींच्या परस्पर जोडणीद्वारे माहितीचे एकत्रीकरण यासारख्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

७.१७.३ **अॅग्रीस्टॅक (AgriStack) योजना :** भारत सरकारने शासकीय सेवा शेतकऱ्यांना सुलभ व प्रभाविपणे उपलब्ध करून देण्यासाठी 'अॅग्रीस्टॅक' योजना सुरु केली असून या योजनेअंतर्गत माहिती आधारित निर्णय प्रक्रियेसाठी शेतकरी नोंदणी, पीक पेरणी नोंदणी आणि भौगोलिक संदर्भ असलेले जमिनीचे नकाशे तयार करण्यात येत आहे. राज्यात १४ नोव्हेंबर २०२५ पर्यंत, १.२५ कोटी शेतकरी आयडी (Farmer ID) तयार करण्यात आले आहेत.

तक्ता ७.२१ भारत सरकारने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती

(₹ / क्विंटल)

पीक	किमान आधारभूत किंमती		
	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६
बाजरी	२,५००	२,६२५	२,७७५
हरभरा	५,३३५	५,४४०	५,६५०
तूर	७,०००	७,५५०	८,०००
मूग	८,५५८	८,६८२	८,७६८
उडीद	६,९५०	७,४००	७,८००
मसूर	६,०००	६,४२५	६,७००
बाली	१,७३५	१,८५०	१,९८०
सूर्यफूल	६,७६०	७,२८०	७,७२१
सोयाबीन	४,६००	४,८९२	५,३२८
भूईमुगाच्या शेंगा	६,३७७	६,७८३	७,२६३
कापूस (मध्यम धागा)	६,६२०	७,१२१	७,७१०
कापूस (लांब धागा)	७,०२०	७,५२१	८,११०
कारळे	७,७३४	८,७१७	९,५३७
नाचणी	३,८४६	४,२९०	४,८८६
तीळ	८,६३५	९,२६७	९,८४६
मोहरी	५,४५०	५,६५०	५,९५०
करडई	५,६५०	५,८००	५,९४०
ताग	५,०५०	५,३३५	५,६५०
खोबरे (तुकडा)	१०,८६०	११,१६०	११,५८२
खोबरे (गोटा)	११,७५०	१२,०००	१२,१००

आधार: पणन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

महा कृषि-एआय धोरणांतर्गत प्रमुख उपक्रम:

- कृषि एआय नवोन्मेष आणि इनक्यूबेशन केंद्र (Agricultural AI Innovation and Incubation Centre) स्थापन करणे
- सार्वजनिक डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्मिती
- एआय-आधारित 'रिमोट सेंसिंग' आणि 'जिओस्पेशियल इंटेलिजन्स' इंजिन विकसन व अंमलबजावणी
- उपग्रह तंत्रज्ञान आणि भौगोलिक माहितीच्या आधारे पिकांची स्थिती, जमिनीचा ओलावा आणि इतर भौगोलिक घटकांचे विश्लेषण करणा-या प्रणालीचे विकसन व अंमलबजावणी
- कृषि आणि अन्न उत्पादनांच्या खरेदी-विक्रीसाठी एआय-आधारित प्लॅटफॉर्म विकसित करणे
- जागतिक कृषि एआय परिषद आणि गुंतवणूकदार शिखर परिषदचे आयोजन

महाविस्तार

महाराष्ट्र राज्यातील प्रत्येक शेतकऱ्याला शास्त्रीय आणि रिअल-टाइम (तात्काळ) कृषि सल्ला सेवा मराठी भाषेत उपलब्ध करून देऊन सक्षम करण्यासाठी एआय (AI) ॲप आणि चॅटबॉट विकसित करण्यात आले आहे.

राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या विविध कृषि विकास योजना

७.१८ प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजना: प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजना ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून, स्थानिक गरजांवर आधारित कृषि आणि संलग्न कार्य क्षेत्रातील प्रकल्पांचे नियोजन व अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यांना लवचिकता देऊन शाश्वत कृषि विकासासाठी चालना देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत प्रकल्पनिहाय काही प्रमुख योजनांची माहिती खाली दिली आहे.

७.१८.१ प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजना-प्रति थेंब अधिक पीक: पाण्याचा अधिक कार्यक्षम व पुरेपुर वापर करून व पाण्याच्या प्रत्येक थेंबातून अधिक उत्पादन मिळण्याच्या उद्देशाने ही सूक्ष्म सिंचन योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१८-१९ पासून ते ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत ९.५७ लाख शेतकऱ्यांचे एकूण ११.३५ लाख हेक्टर क्षेत्र सूक्ष्म सिंचनाखाली आले व याकरिता ₹ ३,१५३.४३ कोटी खर्च झाला.

७.१८.२ मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना-सूक्ष्म सिंचन: शेतकऱ्यांना शाश्वत सिंचन सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी ही योजना राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांचे राष्ट्रीय कृषि विकास योजना - प्रति थेंब अधिक पीक योजनेच्या अनुज्ञेय अनुदानाव्यतिरिक्त पूरक अनुदान दिले जाते. योजना सुरू झाल्यापासून माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत ७.९१ लाख शेतकऱ्यांना ₹ १,२१९.५८ कोटी पूरक अनुदान मिळाले आहे. प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजना व मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजनेअंतर्गत वितरीत केलेल्या अनुदानाचा तपशील तक्ता ७.२२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२२ प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजना व मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजनेअंतर्गत वितरीत केलेले अनुदान

वर्ष	तुषार सिंचन संच		ठिबक सिंचन संच		अनुदान (₹ कोटी)
	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	
२०२३-२४	९०,८९९	७४,५६३.०७	१,५६,४८५	१,६४,३१३.१६	८८९.२६
२०२४-२५*	५,०८१	४,९९८.१२	६,०८३	७,०९९.४१	४१.२६
२०२५-२६*	३३	२८.९८	३२	३८.७६	०.१९

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

७.१८.३ कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान: सन २०१४-१५ पासून राज्यात कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना सुधारित कृषि अवजारे खरेदीसाठी अनुदान देणे व कृषि अवजारे बँका स्थापन करणे हे या उपअभियानाचे घटक आहेत. कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियानाअंतर्गत लाभार्थी संख्या व अनुदानाची माहिती तक्ता ७.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२३ कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियानाअंतर्गत लाभार्थी संख्या व अनुदान

वर्ष	कृषि औजारे		कृषि औजारे बँका		एकूण अनुदान (₹ कोटी)
	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	
२०२३-२४	२३,२३५	१६३.४६	७९	४.३१	१६७.७७
२०२४-२५	७,२३३	५४.८३	२५	०.९९	५५.८२
२०२५-२६+	८,९५३	५६.४१	३९	१.७०	५८.११

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ ऑक्टोबर पर्यंत

७.१८.४ कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम: कोरडवाहू शेतीची जोखीम कमी करण्यासाठी कृषि आधारित उत्पन्न निर्मितीच्या संधी उपलब्ध करणे व उपलब्ध नैसर्गिक संसाधने तसेच विविध उपायांद्वारे निर्माण झालेल्या संसाधनांचा इष्टतम वापर करून कोरडवाहू शेती शाश्वत करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सन २०२४-२५ मध्ये ६,४१७ लाभार्थ्यांवर ₹ २२.१८ कोटी खर्च झाला असून सन २०२५-२६ मध्ये माहे ऑक्टोबर पर्यंत २,९१९ लाभार्थ्यांसाठी ₹ ८.७६ कोटी खर्च झाला.

७.१८.५ मृद आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृद आरोग्य पत्रिका वितरण: प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजने अंतर्गत जमिनीचे आरोग्य जोपासणे व उत्पादकता वाढविणे आणि मृद आरोग्य व्यवस्थापन व मृद आरोग्य पत्रिका वितरण ही दोन उपअभियाने राबविण्यात येत आहेत. मृद व पाण्याचे नमुने तपासण्याकरिता राज्यात ३२ मृद चाचणी प्रयोगशाळा व पाच खत नमुना चाचणी प्रयोगशाळा स्थापित करण्यात आल्या आहेत. मृद आरोग्य स्थितीबाबत जागरूकता निर्माण करणे व मृद आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे या उद्देशाने शेतकऱ्यांना तीन वर्षांतून एकदा मृद आरोग्य पत्रिकांचे वितरण करण्यात येते. सन २०२४-२५ मध्ये ४.९५ लाख मृद आरोग्य पत्रिकांचे वितरण करण्यात आले असून सन २०२५-२६ जानेवारी पर्यंत ७.४३ लाख मृद आरोग्य पत्रिकांचे वितरण करण्यात आले.

७.१८.६ **परंपरागत कृषि विकास योजना:** या योजनेची उद्दीष्टे (i) रासायनिक खते, कीटकनाशके इत्यादींचा वापर न करता सेंद्रीय शोतीपद्धत वाढवून जमिनीची सुपीकता व आरोग्य सुधारणे (ii) रासायनमुक्त, सुरक्षित, आरोग्यदायी व पौष्टिक सेंद्रीय उत्पादन करणे, (iii) नैसर्गिक व सेंद्रीय उत्पादन मूल्य साखळी विकसित करणे व (iv) शेतकरी उत्पादक गट आणि शेतकरी कंपनी स्तरावर जैविक निविष्टा संसाधन केंद्राची स्थापना करणे ही आहेत. या योजनेअंतर्गत एकूण २० हेक्टर क्षेत्र असलेल्या शेतकऱ्यांचा गट तयार करून त्या गटाला सलग तीन वर्षे लाभ दिला जातो. सन २०२४-२५ मध्ये ₹ २४.९४ कोटी खर्च झाला तर सन २०२५-२६ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत ₹ १५.९८ कोटी खर्च झाला.

७.१८.७ **पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना:** सन २०२२-२३ पासून राज्यात प्रधानमंत्री राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत ही योजना राबविण्यात येत आहे. यामध्ये शेतकऱ्यांना रोगमुक्त दर्जेदार भाजोपाल्याचे उत्पादन व त्यांची निर्यात यासाठी प्रोत्साहित करण्यात येते. रोपवाटिका स्थापनेसाठी किमान ०.४० हेक्टर जमीन असलेले व पाण्याचा कायमस्वरूपी स्रोत असलेले शेतकरी या योजनेअंतर्गत पात्र आहेत. सन २०२५-२६ ऑक्टोबर पर्यंत ३२ रोपवाटिकांसाठी ₹ ७८.०५ लाख खर्च झाला.

७.१९ **विस्तार सुधारणांसाठी राज्य विस्तार कार्यक्रमांना सहाय्य:** कृषि तंत्रज्ञान व्यवस्थापन संस्था (आत्मा) मार्फत शेतकऱ्यांपर्यंत तंत्रज्ञानाचा प्रसार करून विस्तार प्रणाली शेतकरी संचलित व शेतकरी उत्तरदायी करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. प्रशिक्षण, कृषि प्रात्यक्षिके, शेतकऱ्यांचा अभ्यासदौरा, शेतकरी गट निर्मिती व त्यांची क्षमतावृद्धी, शोतीशाळा, किसान गोष्टी, कृषि प्रदर्शने, शेतकरी मेळावा, शेतकरी मित्र, इत्यादी या योजनेचे घटक आहेत. सन २०२४-२५ मध्ये अंदाजित ₹ ५९.२३ कोटी खर्च झाला व सन २०२५-२६ ऑक्टोबर पर्यंत ₹ ३३.०२ कोटी खर्च झाला.

७.२० **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा व पोषण अभियान आणि राष्ट्रीय तेलबिया अभियान:** क्षेत्र व उत्पादकता वाढवून तसेच सुपीकता व उत्पादकता पुनर्स्थापित करून तांदूळ, गहू, डाळी, तृणधान्ये, पौष्टिक तृणधान्ये, भरडधान्ये आणि तेलबियांच्या उत्पादनात कायमस्वरूपी वाढ करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा व पोषण अभियान आणि राष्ट्रीय तेलबिया अभियान योजनेअंतर्गत राज्याचा घटकनिहाय खर्च तक्ता ७.२४ मध्ये दिला आहे.

७.२१ **कृषि उन्नती योजना-ग्राम बीजोत्पादन कार्यक्रम:** किफायतशीर किंमतीत दर्जेदार व प्रमाणित बियाणे उपलब्ध करून देणे तसेच उत्पादन वाढविण्याच्या उद्देशाने कृषि उन्नती योजनेअंतर्गत ग्राम बीजोत्पादन कार्यक्रम राज्यामध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति शेतकरी एक एकर क्षेत्रापर्यंत प्रमाणित बियाणे पुरविले जातात. या योजनेअंतर्गत सन २०२३-२४ मध्ये ८,४०४.५ मे. टन बियाणे २,११,७९७ शेतकऱ्यांना वितरीत केले असून ₹ ३५.७५ कोटी खर्च झाला तसेच सन २०२४-२५ मध्ये ११,४५८.५ मे.टन बियाणे ३,३९,५५० शेतकऱ्यांना वितरीत केले असून त्याकरिता ₹ ३०.९३ कोटी खर्च झाला आहे.

७.२२ **पीक कीटक सर्वेक्षण सल्लागार प्रकल्प (क्रॉपसेप):** या प्रकल्पाचा उद्देश (i) प्रशिक्षण व भेटीद्वारे कीड व रोग व्यवस्थापनाविषयी शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे व माहिती देणे, (ii) कीड व रोगाचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वी उपाययोजना करणे शक्य व्हावे म्हणून पूर्वसूचना देणे व (iii) मोफत एसएमएसद्वारे माहिती व शास्त्रशुद्ध सल्ला देणे हा आहे. सन २०२४-२५ मध्ये ₹ १४.७८ कोटी खर्च झाला तर सन २०२५-२६ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत ₹ ३.०७ कोटी खर्च झाला.

७.२३ **राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान:** फलोत्पादनाखालील क्षेत्र व उत्पादकता वाढवणे आणि त्याचे काढणी पश्चात व्यवस्थापन या मुख्य उद्देशाने केंद्र शासनामार्फत राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान सन २००५-०६ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१५-१६ पासून राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान राबविण्यात येत आहे. एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान अंतर्गत भौतिक व आर्थिक प्रगती तक्ता ७.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२४ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा व पोषण अभियान आणि राष्ट्रीय तेलबिया अभियान योजनेअंतर्गत राज्याचा घटकनिहाय खर्च

(₹ कोटी)

घटक	झालेला खर्च		
	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६ ⁺
भात	६.०६	६.३५	२.६२
गहू	१.५६	१.७३	०.४८
कडधान्ये	१०७.३०	१०८.२१	४१.८९
टिआरएफए कडधान्ये	११.०९	१०.५५	०.७१
भरड तृणधान्ये (मका)	३.७६	८.४२	२.५२
पोषक तृणधान्ये	१०६.०३	१०९.७५	२४.०६
नगदी पिके (ऊस व कापूस)	७.३८	६.८७	१.११
तेलबिया व तेलताड	६३.००	१००.५०	६२.७८
एकूण	३०६.१८	३५२.३८	१३६.१७

टिआरएफए - टारगोटींग राईस फॅलो एरिया + ऑक्टोबर पर्यंत

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.२५ राज्यातील एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियाना अंतर्गत भौतिक व आर्थिक प्रगती

(सुरुवातीपासून ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत)

घटक	परिमाण	भौतिक प्रगती	आर्थिक प्रगती (₹ कोटी)
गुणवत्तापूर्ण लागवड सामग्री व बियाणे निर्मितीकरिता उच्च तंत्रज्ञान आधारित रोपवाटिका व उती संवर्धन प्रयोगशाळा उभारणी	संख्या	१,९८७	४०.५३
आंबा, पेरू, संत्री इ. सधन लागवड तसेच द्राक्षे, केळी, पपई, मसाला पिके, व फूल पिके इ. लागवडीचे क्षेत्र विस्तार	हेक्टर	३,११,०८३.९५	४८९.७०१
आळंबी प्रकल्पांची स्थापना	संख्या	४१	३.४६
जुन्या फळबागांचे पुनरुज्जीवन	हेक्टर	४९,५१४.०६	५४.१०
सामूहिक शेततळे उभारणे व शेततळ्यांचे अस्तरीकरण	संख्या	२८,६८०	५६०.९२
संरक्षित शेती अंतर्गत हरितगृह, शेडनेट हाउस, प्लास्टिक मल्लिंग, पक्षी/किटक प्रतिरोधक जाळे इ. ची उभारणी	संख्या	९,७४३	४९१.३४
काढणी पश्चात व्यवस्थापनास चालना देण्यासाठी अंतर्गत पॅकहाउस, पिकवणी कक्ष, कांदा साठवण चाळ, शितसाठवणूक गृहे, पूर्वशीतिकरण गृहे इत्यादीची उभारणी	हेक्टर	२१,३५०.६५	
एकात्मिक कोड / अन्नद्रव्ये व्यवस्थापनास प्रोत्साहन	संख्या	२०,७०९	३९०.४९
	हेक्टर	४४,४५३	२१.८७
सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन	हेक्टर	१५,५२९	२१.२५
मधुमक्षिका पालनास प्रोत्साहन	संख्या	१०,९८३	१.४२
फलोत्पादन यांत्रिकीकरणास प्रोत्साहन	संख्या	३४,७२१	१६१.९९
मनुष्यबळ विकास अंतर्गत शेतक-यांचे प्रशिक्षण/ अभ्यासदौरे	संख्या	३,०८,१७९	४३.४८
इंडो-इस्त्राईल / इंडो-डच प्रकल्प	संख्या	६	४५.३९
नाविन्यपूर्ण घटक	संख्या	१०,५६१	२०.२०
इतर	-	-	१५५.३८
अभियान व्यवस्थापन (प्रशासकीय खर्च)	-	-	१०३.७२
सर्व घटक			२,६०५.२४

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.२४ **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत फळबाग लागवड योजना:** ही योजना सन २०११-१२ पासून राज्यातील ३४ जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत जॉब कार्ड धारक शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे व त्यांच्या स्वतःच्या लागवडीयोग्य किंवा पडीक शेतजमिनीत दोन हेक्टरपर्यंत फळबाग लागवड करून रोजगार निर्मिती करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. सन २०२४-२५ मध्ये ४५,९५५.७६ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड करण्यात आली. तर सन २०२५-२६ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत २९,०४५.५८ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड करण्यात आली.

७.२५ **भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना:** महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत नोंदणी नसलेल्या शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ देण्यात येतो. ही योजना सन २०१८-१९ पासून राज्यात राबविण्यात येत असून १०० टक्के अनुदान देण्यात येते. योजनेच्या सुरुवातीपासून माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत ६८,७१२ लाभार्थी शेतकऱ्यांनी ५९,८४४ हेक्टरवर फळपिकांची लागवड केली असून त्यावर ₹ ३८१.३९ कोटी खर्च झाला.

७.२६ **फळे, भाजीपाला आणि फुलांची निर्यात:** द्राक्षे, केळी, डाळिंब, संत्री व आंबा ही राज्यातून निर्यात होणारी प्रमुख फळे आहेत. फळे, भाजीपाला व फुले यांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य तक्ता ७.२६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२६ फळे, भाजीपाला व फुले यांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य

उत्पादन	निर्यात	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६+	
		राशि (मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)	राशि (मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)	राशि (मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)
द्राक्षे	महाराष्ट्र	३,२४,६४१	३,३९५	२,५६,९९७.२९	२,९८९.९१	५२,५४४.७७	५६५.३३
	भारत	३,४३,९८२	३,४६१	२,७१,२५३.६१	३,०४९.९९	५९,५५५.१८	५९५.८९
केळी	महाराष्ट्र	४,८९,४३१	१,५३२	७,१९,१४३.६४	२,८९२.०२	३,१७,३९०.७१	१,२९०.७१
	भारत	५,९६,३५८	२,०७०	८,२७,७०९.८५	३,२०३.७९	३,७४,४५२.२६	१,४९६.९९
डाळिंब	महाराष्ट्र	५६,४०७	२,४११	५५,३१९.८४	४८५.०९	२२,१३७.३४	२०९.२०
	भारत	७२,०११	४०६	७२,०१७	७१८.२५	३०,८४३.७०	३३४.३९
संत्री	महाराष्ट्र	५७,४९३	१३७	९२,६५१.५८	५९४.७०	७,८१२.४२	१२२.८०
	भारत	६९,८६२	१६९	१,२२,७०२.४०	८७०.६२	३२,०३०.४५	३३९.७४
आंबा	महाराष्ट्र	२५,२०३	४१५	२१,८७६.७१	३६५.८३	२०,१७३.५७	३३८.९१
	भारत	३२,१०४	४९५	२९,९३८	४७३.८१	३०,१८७.७५	४३६.३९
कांदा	महाराष्ट्र	१४,८६,२४१	३,२६१	९,८२,३३३.००	३,१७८.७	४,५४,३५८.८७	१,०३१.४६
	भारत	१७,१७,४३९	३,९२३	११,४७,७९९.६५	३,८३२.१६	६,०१,१८४.२४	१,३४३.३८
इतर भाजीपाला (कांदा वगळता)	महाराष्ट्र	१,२०,८४८	८४१	९७,३६८.७८	७९७.९०	३९,३४७	३१३.६२
	भारत	९,१८,१०८	२,९३८	९,१२,३८०	३,०८४	३,२७,९६५	१२७०
गुलाबाची फुले	महाराष्ट्र	३८६	२७	४५१.५९	२९.०६	१०७.१७	५.२३
	भारत	१,१६०	५४	१,२३०.१२	५३.६३	३७२.३१	११.४५
गुलाबाची रोपे	महाराष्ट्र	२३	२.१	३१.००	२.२७	१८.३२	१.२६
	भारत	८३	३.४	५६६.३८	४.६५	२३७.०२	१.९४
मनुके	महाराष्ट्र	४५,४३६	४८२	४५,३८२.०६	५८४.२९	५,१२९.७८	८१.२०
	भारत	४७,७५१	५१२	४६,७३८.६१	६०७.८१	५,४०७.१६	८६.५२
आंब्याचा गर	महाराष्ट्र	२१,६२१	२१३	२१,३५८.६५	२०९.३६	४,०१३.१९	५२.१०
	भारत	६०,९००	६२४	६३,२५२.७४	६८१.०५	२६,४५५	२६८.४६
इतर प्रक्रिया केलेली फळे व भाजीपाला ^१	महाराष्ट्र	१,३२,८८४	१,६२५	१,१६,९६८.८३	१,५४०.८२	४८,२२५	६१८.१३
	भारत	४,८९,२१६	५,६५९	६,१४,९५९	७,५९१.६	३,१२,८३९	३,६८९.५०

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

\$ आंब्याचा गर वगळता

+ ऑक्टोबर पर्यंत

७.२६.१ **शीतगृहे:** खाजगी क्षेत्रात शीतगृहांच्या उभारणीसाठी अनुदान दिले जाते. राज्यात माहे ऑक्टोबर २०२५ अखेर ४.२३ लाख मे. टन फळ साठवणूक क्षमता असलेली १८८ खाजगी शीतगृहे आहेत.

७.२७ **पाणलोट विकास कार्यक्रम:** नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करून कृषि उत्पादकता वाढवणे हा पाणलोट विकास कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. राज्यातील बहुतांश क्षेत्र पावसावर अवलंबून असल्याने कोरडवाहू जमिनीची उत्पादकता वाढविणे, मातीची धूप थांबविणे, जमिनीतील ओलाव्याचे संवर्धन करणे व पाण्याचे संवर्धन करण्यासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. पुर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोट कामांचा तपशील तक्ता ७.२७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२७ पूर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोटकांची कामे

(मार्च २०२५ पर्यंत)

योजना	सूक्ष्म पाणलोट कामांची संख्या		योजनेच्या सुरवातीपासून झालेला खर्च (₹ कोटी)
	निवडलेले	पूर्ण	
१. विदर्भ पाणलोट विकास अभियान	१,०३२	१,०३२	३६५.३६
२. मराठवाडा पाणलोट विकास अभियान	२८५	२८५	१३७.३४
३. नदी खोरे प्रकल्प	२७१	२२६	५८०.८०
४. पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम	१६०	१६०	१३७.१९
५. राष्ट्रीय पाणलोट विकास कार्यक्रम	१,०२८	९५६	२९०.५९
६. गतिमान पाणलोट विकास कार्यक्रम	१२,५८३	१२,०७३	३,२८०.००
७. नाबार्ड सहाय्यित ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास कार्यक्रम	३६४	३६४	८६.८७
८. एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम	१५,६१२	१४,९३५	३,११६.००
९. जलयुक्त शिवार अभियान	२२,५८६	२२,५८१	९,७३१.३२
१०. विदर्भ सघन सिंचन विकास कार्यक्रम	५८८	५८८	३१८.३६
११. इतर योजना (डीपीएपी, हरियाली, जवाहर, आशवासित, इत्यादी)	५,६८०	५,६८०	-

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.२७.१ **जलयुक्त शिवार अभियान २.०:** राज्यात माहे जानेवारी २०२३ पासून जलयुक्त शिवार अभियान २.० राबविण्यात येत आहे. या अभियानात (i) निवडलेल्या गावांमध्ये मृद व जलसंधारणाची कामे करणे (ii) निवडक गावांमध्ये पाणलोट विकासाची कामे करणे (iii) जलसाक्षरता आणि (iv) पाणलोट क्षेत्राचा शाश्वत विकास या बाबींचा समावेश आहे. योजनेच्या सुरवातीपासून डिसेंबर २०२५ पर्यंत एकूण १,०८,८११ कामे पूर्ण झाली असून त्यावर ₹ १,८०७.२५ कोटी खर्च झाला.

७.२७.२ **मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना- वैयक्तिक शेततळे:** नद्या, नाले, तलाव, विहिरी, बोअर इत्यादी जलस्रोतांमधून पाणी उपसण्यासाठी व शेतकऱ्यांच्या शेततळ्यांमध्ये साठवण्यासाठी पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीला प्रोत्साहन देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत, वैयक्तिक लाभाध्यांना शेततळ्याच्या आकारानुसार किमान ₹ १४,४३३ व कमाल ₹ ७५,००० रकमेचे अनुदान दिले जाते. सन २०२३-२४ मध्ये १५,४०६ लाभाध्यांना ₹ १०५.३८ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले. तर सन २०२४-२५ ऑक्टोबर पर्यंत ४,०७८ लाभाध्यांना ₹ २९.०९ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले.

७.२८ **डॉ. पंजाबराव देशमुख नैसर्गिक शेती अभियान:** सेंद्रिय शेती/विषमुक्त शेतीला चालना देण्याच्या उद्देशाने ही समूह आधारीत योजना राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांच्या गटांना सलग तीन वर्षे लाभ दिला जातो. सन २०२४-२५ मध्ये ४,७२७ नवीन गट तयार करण्यात आले असून त्यासाठी ₹ ५२.७३ कोटी खर्च झाला.

७.२९ **राष्ट्रीय नैसर्गिक शेती अभियान:** नैसर्गिक शेतीला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने ही गट-आधारित योजना राज्यात २०२५-२६ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. (१) निसर्गार आधारित शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देणे, (२) शेतावरच तयार केलेल्या नैसर्गिक निविष्टांचा वापर करणे, (३) जमिनीचे आरोग्य सुधारणे आणि (४) शेतकरी ते शेतकरी विस्तार धोरणांचा अवलंब करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. सन २०२५-२६ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत, एकूण १,७०९ गट निवडण्यात आले आहेत. यामध्ये २,१३,६२५ शेतकऱ्यांचा समावेश असून ८५,४५० हेक्टर क्षेत्र योजनेखाली आणले आहे व ₹ ४६.१५ कोटी रुपये खर्च झाला आहे.

७.३० **मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प:** राज्यात स्मार्ट प्रकल्प दि. २३ मार्च २०२० पासून राबविण्यात येत आहे. प्रकल्पाचे उद्दिष्ट महाराष्ट्रातील अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी केंद्रित सर्वसमावेशक आणि स्पर्धात्मक कृषि मूल्य साखळीच्या विकासास पाठबळ देणे आहे. या प्रकल्पाच्या सुरवातीपासून ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत ₹ ८९३ कोटी खर्च झाला असून हा प्रकल्प ३४ जिल्हांतील १४,११५ गावांतील सुमारे ७.५० लाख शेतकऱ्यांना ७१९ समुदाय आधारित संस्थांमार्फत लाभ मिळाला.

७.३१ **नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प (हवामान प्रतिरोधक शेती प्रकल्प-पोक्रा):** राज्यातील निवडक १६ जिल्हांमध्ये हवामान प्रतिरोधक शेती आणि अल्प भूधारक शेतकऱ्यांचा नफा वाढविण्यासाठी राज्य शासनाकडून हा उपक्रम राबविण्यात येत आहे. हा प्रकल्प राज्यातील ५,२२० गावांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत शेतकऱ्यांना वैयक्तिक सहाय्य व शेतकरी उत्पादक संस्था/शेतकरी गट/स्वयंसहायता गट यांना आर्थिक सहाय्य, तसेच मृद आणि जलसंधारणाची कामे, शेत शाळा, क्षमता वर्धन, कृषि-हवामान सल्लागार सेवा इत्यादींसाठी अर्थसहाय्य पुरविण्यात आले. प्रकल्पाच्या सुरुवातीपासून मार्च २०२५ पर्यंत ₹ ५,०४०.६२ कोटी खर्च झाला. प्रकल्पांतर्गत ४.९२ लाख शेतकऱ्यांना ₹ ४,०३९.४३ कोटी अनुदान वितरित करण्यात आले.

७.३२ **दहा हजार शेतकरी उत्पादक संस्थांची निर्मिती व प्रोत्साहन:** भारत सरकार ही योजना सन २०२०-२१ पासून राबवित आहे. या योजनेची उद्दिष्टे (i) शाश्वत उत्पन्नाभिमुख शेतीच्या विकासास चालना देण्यासाठी सर्वसमावेशक पध्दतीला प्रोत्साहन देणे, (ii) संसाधनांच्या कार्यक्षम, किफायतशीर आणि शाश्वत वापरद्वारे उत्पादकता वाढवणे, (iii) नवीन शेतकरी उत्पादक संस्थांना कृषि उपक्रम व्यवस्थापनाच्या सर्व बाबींमध्ये पाच वर्षांपर्यंत सहाय्य आणि (iv) आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य आणि आत्मनिर्भर होण्यासाठी कृषि शेतकरी उत्पादक संस्थांची उद्योजकता कौशल्ये विकसित करण्यासाठी क्षमता वर्धन करणे ही आहेत. योजनेच्या सुरवातीपासून सन सप्टेंबर २०२५ पर्यंत ५८९ शेतकरी उत्पादक संस्था स्थापन करण्यात आल्या.

७.३३ **प्रधानमंत्री सूक्ष्म खाद्य उद्योग उन्नयन योजना:** ही योजना राज्यात 'एक जिल्हा एक उत्पादन' तत्त्वावर राबविण्यात येत आहे. राज्यासाठी ३०,२३४ सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांचे सक्षमीकरण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत २०,६८७ मंजूर प्रकल्पांना ₹ ५७९.६६ कोटी अनुदान वितरित करण्यात आले.

७.३४ **मुख्यमंत्री कृषि व अन्न प्रक्रिया योजना:** राज्यात सन २०१७-१८ पासून मुख्यमंत्री कृषि व अन्न प्रक्रिया योजना राबविण्यात येत आहे. कृषि उत्पादनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, निर्यातीला प्रोत्साहन देणे, कृषि व अन्न प्रक्रिया करण्यासाठी कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे व ग्रामीण भागात लघु आणि मध्यम कृषि व अन्न प्रक्रिया प्रकल्पाद्वारे रोजगार निर्मिती करणे हे या योजनेचे प्रमुख उद्देश आहेत. योजना सुरू झाल्यापासून माहे ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत ७५२ प्रकल्पांसाठी ₹ २७२.६४ कोटी अनुदान वितरित करण्यात आले.

७.३५ **जिल्हा कृषि महोत्सव:** कृषि क्षेत्रातील उत्पादन ते प्रक्रिया यामधील नवीन तंत्रज्ञानाबद्दल शेतकऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण करणे, प्रगतीशील शेतकरी, उद्योजक व शास्त्रज्ञ यांच्या अनुभवांची देवाणघेवाण व पुरवठा साखळी विकसित करून थेट विपणन संबंध प्रस्थापित करणे, या उद्देशाने राज्यातील ३४ जिल्हांमध्ये जिल्हा कृषि महोत्सव आयोजित केले जातात. कृषि महोत्सव आयोजित करण्यासाठी प्रति जिल्हा ₹ २० लाख अनुदान वितरीत करण्यात येते. कृषि प्रदर्शन, परिसंवाद/कार्यशाळा, धान्य महोत्सव, थेट विपणन, खरेदीदार व विक्रेते यांचे संमेलन, शेतकऱ्यांचा उत्सव इत्यादी या महोत्सवाचे प्रमुख घटक आहेत. सन २०२४-२५ मध्ये आठ जिल्हांमध्ये जिल्हा कृषि महोत्सवांचे आयोजन करण्यात आले व ₹ ४.९३ कोटी निधी खर्च झाला. सन २०२५-२६ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत दोन जिल्हांमध्ये ₹ ०.४० कोटी खर्च झाला.

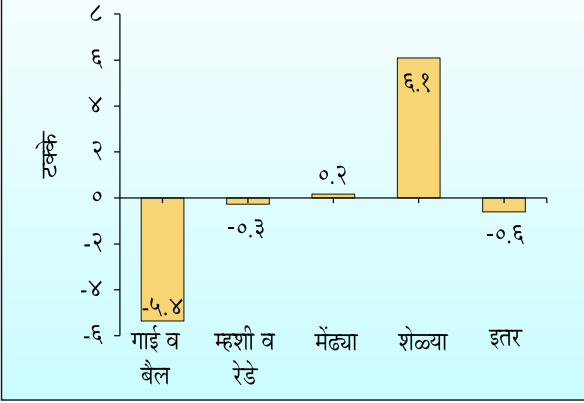
संलग्न कार्ये

७.३६ पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि वनीकरण यासारख्या संलग्न उपक्रम महाराष्ट्राच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत असून सन २०२४-२५ च्या पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार या उपक्रमांचा कृषि आणि संलग्न कार्ये क्षेत्रातील राज्याच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनात सुमारे ३८ टक्के हिस्सा आहे. हे उपक्रम कृषी उत्पन्नात वाढ, रोजगार संधी निर्मिती आणि अन्न सुरक्षा वाढवतात तसेच लहान आणि अल्प भूधारक शेतकरी, भूमिहीन मजूर आणि महिलांसाठी अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करून ग्रामीण आर्थिक विकासास चालना आणि दारिद्र्य निर्मूलनास हातभार लावतात. कृषि संलग्न उपक्रमांना बळकटी व प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य सरकार विविध विकास योजना राबवित आहे.

पशुसंवर्धन

७.३७ २० वी पशुगणना २०१९: २० व्या पशुगणना २०१९ दरम्यान, प्रथमच जातनिहाय आणि ग्रामीण/ नागरी क्षेत्रनिहाय पशुधनाबाबत माहिती संकलित करण्यात आली. या पशुगणनेनुसार राज्यातील एकूण पशुधन संख्या ३.३१ कोटी असून, पशुगणना २०१२ च्या तुलनेत यामध्ये १.८ टक्के वाढ झाली आहे. एकूण पशुधनाच्या दृष्टीने राज्याचा राष्ट्रीय पातळीवर सातवा क्रमांक आहे. राज्यातील एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांची संख्या ७.४३ कोटी असून राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे. अखिल भारताच्या तुलनेत, राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांचे प्रमाण अनुक्रमे ६.२ टक्के व ८.७ टक्के आहे. पशुगणना २०१९ नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन व कुक्कुटादी पक्षी यांची माहिती तक्ता ७.२८ मध्ये तसेच विभागनिहाय पशुधन व कुक्कुटादी पक्षी यांची माहिती तक्ता ७.२९ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.१० : पशुधन हिश्याच्या टक्केवारीतील बदल (२०१२ च्या तुलनेत २०१९ ची पशुगणना)

तक्ता ७.२८ पशुगणना २०१९ नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

राज्य	पशुधन				कुक्कुटादी पक्षी	
	गार्ड व बैल	म्हशी व रेडे	मेंढ्या व शेळ्या	इतर@	परसबाग	व्यावसायिक
आंध्रप्रदेश	४,६०१	६,२१९	२३,१४९	९९	२२,२६७	८५,५९५
बिहार	१५,३९८	७,७२०	१३,०३५	३८८	९,०७४	७,४५१
छत्तीसगड	९,९८४	१,१७५	४,१८६	५२८	८,५६०	१०,१५२
गुजरात	९,६३४	१०,५४३	६,६५५	६१	४,२१९	१७,५५३
कर्नाटक	८,४६९	२,९८५	१७,२२०	३३९	११,०४५	४८,४४८
मध्यप्रदेश	१८,७५१	१०,३०७	११,३८९	१९०	९,४३५	७,२२४
महाराष्ट्र	१३,९९३	५,६०४	१३,२८५	१९८	२२,११३	५२,१८४
राजस्थान	१३,९३८	१३,६९३	२८,७४४	४२६	१,९३४	१२,६८८
तामीळनाडू	९,५१९	५१९	१४,३८९	७४	२१,२६४	९९,५१६
तेलंगणा	४,२३२	४,२२६	२३,९९८	१८५	१७,५४३	६२,४५५
उत्तरप्रदेश	१९,०२०	३३,०१७	१५,४६५	५११	४,४६०	८,०५५
पश्चिम बंगाल	१९,०७८	६३१	१७,२३२	५४२	५९,१०६	१८,२१६
अखिल भारत	१,९३,४६३	१,०९,८५२	२,२३,१४६	१०,३००	३,१७,०७३	५,३४,७३६

आधार : पशुसंवर्धन व दुग्धविकास विभाग, भारत सरकार

@ डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे समाविष्ट

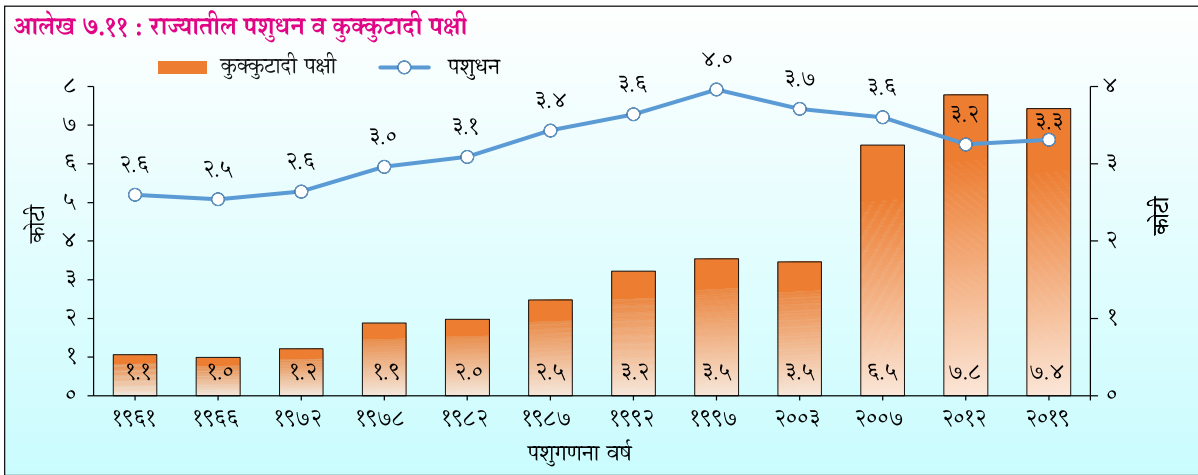
तक्ता ७.२९ पशुगणना २०१९ नुसार महाराष्ट्रातील विभागनिहाय पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

पशुवैद्यकीय विभाग	पशुधन					एकूण कुक्कुटादी पक्षी
	गुरे	म्हशी	मेंढ्या व शेळ्या	इतर@	एकूण	
मुंबई	८३९	३४२	३४८	७	१,५३६	१०,७९४
नाशिक	३,५१०	८८३	४,०३८	४७	८,४७८	२०,९९५
पुणे	२,५५३	२,१८४	३,३१६	३८	८,०९१	३०,६२६
छत्रपती संभाजीनगर	१,७५७	५३४	१,५९१	२८	३,९१०	२,६१०
लातूर	१,३५५	७५६	९९०	२२	३,१२३	१,९९३
अमरावती	१,९२४	४५६	१,५८४	२६	३,९९०	२,९९२
नागपूर	२,०५५	४४९	१,४१८	३०	३,९५२	४,२८८
राज्य	१३,९९३	५,६०४	१३,२८५	१९८	३३,०८०	७४,२९८

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

@ डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे समाविष्ट

७.३७.१ **२१ वी पशुगणना २०२४:** भारत सरकारच्या निर्देशानुसार, राज्यात २५ नोव्हेंबर २०२४ ते ३० एप्रिल २०२५ या कालावधीत २१ वी पशुगणना घेण्यात आली. या पशुगणनेत प्रथमच मोबाईल ॲप्लिकेशनद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली आहे. या पशुगणनेत भटकी कुत्री, भटकी जनावरे यांचा समावेश करण्यात आला असून प्रथमच पशुपालक समुदायांकडील जनावरांचाही समावेश करण्यात आला आहे.

७.३८ **राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा:** राज्य शासनाकडून व्यापक पशुवैद्यकीय संस्थांच्या जाळ्यामार्फत गावपातळीपर्यंत पशुवैद्यकीय आरोग्य सेवा पुरविण्यात येत असून पशुरोग प्रतिबंधक लसीकरण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय आरोग्य सेवांच्या पायाभूत सुविधांचा तपशील तक्ता ७.३० मध्ये दिला असून उपचार व लसीकरणाबाबतचा तपशील तक्ता ७.३१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३० राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

(डिसेंबर २०२५ पर्यंत)

पशुवैद्यकीय विभाग	जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये#	तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये	पशुवैद्यकीय चिकित्सालये	मुख्यमंत्री पशुचिकित्सा पथक	पशु स्वास्थ्य व रोगनियंत्रण फिंरते पथक	एकूण	जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे
मुंबई	६	४१	४७८	७	५	५३७	५
नाशिक	५	४९	८३२	१०	२२	९१८	५
पुणे	६	५१	९९२	२०	११	१,०८०	५
छत्रपती संभाजीनगर	४	३३	४३७	५	११	४९०	४
लातूर	५	३५	४४४	९	७	५००	४
अमरावती	६	५१	५६२	७	१७	६४३	५
नागपूर	७	५७	६९४	१५	७	७८०	६
राज्य	३९	३१७	४,४३९	७३	८०	४,९४८	३४

पशुवैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न सहा सर्वचिकित्सालये मुंबई, परभणी, नागपूर, शिरवळ (सातारा), उदगीर (लातूर) आणि अकोला समाविष्ट (खात्याची पुनर्रचना व आकृतीबंध शासन निर्णय दि. १० ऑक्टोबर २०२४ नुसार)

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.३१ पशुवैद्यकीय उपचार आणि लसीकरणाबाबतचा तपशील

('०००)

तपशील	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+
सामान्य उपचार	९,३२९	१४,१८५	८,७५३
खच्चीकरण	४५१	४५१	३०२
मोठी शस्त्रक्रिया	३२	३६	२५
लघु शस्त्रक्रिया	१६३	१६३	१२२
लसीकरण (कुक्कुटादी पक्षांसह)	५६,४८८	८५,८९६	५८,३४४

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

७.३९ **कृत्रिम रेतन:** पुणे, नागपूर आणि छत्रपती संभाजीनगर येथे कार्यरत असलेल्या गोठीत वीर्य प्रयोगशाळांमध्ये वीर्य नळ्या तयार करण्यात येवून राज्यातील ३४ जिल्ह्यातील कृत्रिम रेतन केंद्रांमार्फत पशुवैद्यकीय संस्थांना वितरित करण्यात येतात. कृत्रिम रेतन विषयक माहिती तक्ता ७.३२ मध्ये दिली आहे.

७.४० **राष्ट्रीय गोकुळ अभियान:** गोवंशाच्या जनुकीय उन्नतीस चालना देणे आणि दूधोत्पादन व उत्पादकता वाढविणे तसेच रोगमुक्त व उच्च जनुकीय गुणवत्तेचे वळू उपलब्ध करून देणे या उद्दिष्टांसाठी राज्यात सन २०१४-१५ पासून राष्ट्रीय गोकुळ मिशनची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. सन २०२४-२५ मध्ये या मिशनअंतर्गत ₹ ९७.५४ कोटी इतका खर्च झाला असून राष्ट्रीय गोकुळ अभियानाचा तपशील तक्ता ७.३३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३२ कृत्रिम रेतन विषयक माहिती

('०००)

तपशील	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६+
१) गायी	१,६३७	२,१६२	१,३३७
विदेशी	२१२	३०२	१७४
संकरित	९८७	१,३३२	८१३
देशी	४३८	५२८	३५०
जन्मलेल्या वासरांची संख्या	४७८	५२०	३५८
संकरित	३४२	३७७	२५४
देशी	१३६	१४३	१०४
२) म्हशी	७३०	८८६	५५९
जन्मलेल्या रेडकांची संख्या	२२१	२२५	१४३

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबर पर्यंत

तक्ता ७.३३ राष्ट्रीय गोकुळ अभियानाचा तपशील

(२०२४-२५) (₹ कोटी)

उपक्रम	खर्च
दोन वळू माता प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण आणि प्रत्येक वळू माता प्रक्षेत्रावर ६०० उच्च वंशावळीच्या गवळाऊ गाई व पंढरपुरी म्हशींची खरेदी, ब्रीडर्स संघटनांची स्थापना, प्रशिक्षण, व्यवस्थापकीय खर्च, जैव विघटनशील हातमोज्यांची खरेदी, कृत्रिम रेतन उपकरणे खरेदी, इत्यादी	२६.९३
राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम	१६.२१
पशुसंजीवनी (जनावरांची ओळख पटविण्यासाठी टॅग व टॅग अॅप्लीकेटर खरेदी, टॅबलेट खरेदी व संगणकीकरण, पशुआरोग्य पत्रिकांची छपाई, इत्यादी)	३.८२
MAITRI कर्मचारी यांचे मुलभूत प्रशिक्षण	७.३१
उच्च अनुवांशिक गुणवत्तेच्या वळूंची वीर्य खरेदी	२.६३
तीन गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळांचे बळकटीकरण	२४.३५
शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र साकुड (बीड) ची स्थापना	१६.०४
राष्ट्रीय डिजिटल पशुधन अभियान अंतर्गत वीर्य मात्रा खरेदी व माहिती तंत्रज्ञान व्यक्तीचे वेतन	०.२५
एकूण	९७.५४

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.४१ **पशुधन विमा योजना:** सन २००६-०७ पासून राज्यात महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत पशुधन विमा योजना राबविण्यात येत आहे. नैसर्गिक आपत्ती, अपघात अथवा रोगांमुळे पशुधनाचा आकस्मिक मृत्यू झाल्यास पशुपालकांना होणाऱ्या आर्थिक नुकसानीपासून संरक्षण देणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश आहे. राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजनेसाठी भारत सरकारने सन २०२४ मध्ये सुधारित मार्गदर्शक सूचना जारी केल्या आहेत.

७.४२ **कुक्कुट विकास:** राज्य शासनाने कुक्कुट विकासासाठी छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापूर, नागपूर आणि पुणे या ४ ठिकाणी खालील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे स्थापन केली आहेत.

- शासनमान्य दराने शेतकऱ्यांना सुधारित जातीची कुक्कुट पिल्ले, तलंगा आणि उबवणुकीची अंडी तयार करून पुरवठा करणे
- विविध कुक्कुटपालन योजनांतर्गत लाभार्थ्यांना सुधारित जातीची एक दिवसीय कुक्कुट पिल्ले, अंडी, नर मादी पक्षी व तलंगांचे वाटप करणे
- ग्रामीण भागात कुक्कुटपालन व्यवसाय करण्यासाठी सुधारित जातीच्या पक्ष्यांचा पुरवठा करणे
- शेतकरी, महिला बचत गट, सुशिक्षित बेरोजगार युवक, विद्यार्थी इत्यादींना कुक्कुटपालन व्यवसायासाठी प्रशिक्षण देणे
- शेतकऱ्यांना कुक्कुटपालन व्यवसाय करण्यासाठी तांत्रिक सल्ला व प्रोत्साहन देणे

७.४२.१ मध्यवर्ती उबवणी केंद्रांमार्फत सन २०२४-२५ मध्ये ४५,००० तर सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर १७,८९० कुक्कुट पक्ष्यांचा पुरवठा करण्यात आला.

७.४३ **राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना:** भटक्या जमाती-क प्रवर्गातील लाभार्थ्यांमध्ये मेंढीपालनास प्रोत्साहन देण्यासाठी राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना राज्यामध्ये २०१७ पासून राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०१९-२० पासून डिसेंबर २०२५ अखेर एकूण ३,०८१ मेंढी गटांचे तितक्याच लाभार्थ्यांना वाटप, २३९ लाभार्थ्यांना मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा, ३५३ लाभार्थ्यांना सुधारित प्रजातीच्या नर मेंढ्यांचे वाटप, ६६ लाभार्थ्यांना संतुलित खाद्य पुरवठा तसेच २ लाभार्थ्यांना गासड्या बांधणी यंत्र खरेदीसाठी अनुदान देण्यात आले.

७.४४ **पशुपालक शेतकऱ्यांसाठी किसान क्रेडिट कार्ड योजना:** दुग्धजन्य प्राणी, कुक्कुटादी पक्षी तसेच शेळी-मेंढी पालनासाठी शेतकऱ्यांना अल्प मुदतीचे कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. डिसेंबर २०२५ पर्यंत पात्र पशुपालक शेतकऱ्यांना एकूण ८५,८८५ किसान क्रेडिट कार्ड वितरित करण्यात आली आहेत.

७.४५ **पशुसंवर्धनासाठीच्या योजना:** राज्यातील पशुधनाची उत्पादकता, उद्योजकता आणि ग्रामीण रोजगारामध्ये वाढ करून शाश्वत पशुसंवर्धन विकासाला चालना देण्यासाठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. यामध्ये प्राण्यांचे आरोग्य व विमा संरक्षण सुनिश्चित करणे; पशुवैद्यकीय सेवा, कर्ज आणि दर्जेदार निविष्टांची सुलभ उपलब्धता तसेच दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मेंढी, शेळी आणि वराह पालनास बळकटी देणे या बाबींचा समावेश आहे. निवडक पशुसंवर्धन योजनांचा तपशील तक्ता ७.३४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ७.३४ निवडक पशुसंवर्धन योजनांचा तपशील

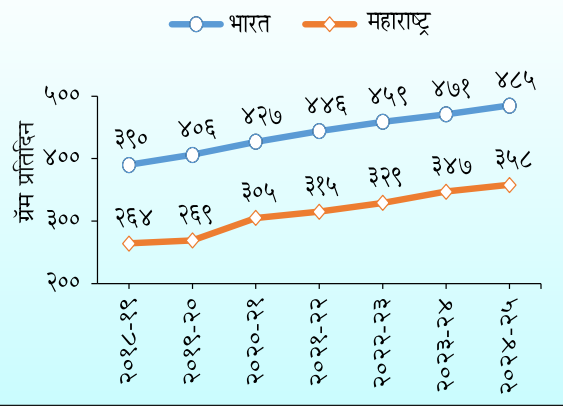
						(₹ कोटी)
योजनेचे नाव	उद्दिष्ट	लाभाचा प्रकार	वर्ष	लाभार्थी	खर्च	
राष्ट्रीय पशुधन अभियान	रोजगार निर्मिती आणि उद्योजकतेला चालना देणे, प्रति पशु उत्पादकता वाढवणे आणि असंघटित व संघटित क्षेत्रांमध्ये दुवा प्रस्थापित करणे	शेतकऱ्यांना मेंढ्या,	२०२४-२५	११३	२२.१८	
		शेळ्या, कुक्कुटपालन आणि वराह यांचा सवलतीच्या दरात पुरवठा	२०२५-२६ (डिसेंबर पर्यंत)	९५	११.६१	
राष्ट्रीय पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम आणि निर्मूलन	लाळ्या खुरकुत आणि ब्रुसेलोसिसचे प्रभावी नियंत्रण आणि निर्मूलन	जनावरांना मोफत लसीकरण	२०२४-२५	लाळ्या खुरकुत: ३६७.४५ लाख; ब्रुसेलोसिस: ६.४१ लाख	३९.२८	
			२०२५-२६ (डिसेंबर पर्यंत)	लाळ्या खुरकुत: १५३ लाख; ब्रुसेलोसिस: ०.२९ लाख	१२.४३	
विदर्भ आणि मराठवाडा विभागातील दुधाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी विशेष प्रकल्प	१९ जिल्हांमध्ये दूध उत्पादन वाढविणे	दुभती जनावरे, वासरे, पूरक पशुखाद्य वाटप; कडबा कुट्टी यंत्र आणि मुरघाससाठी अनुदान	२०२५-२६ (डिसेंबर पर्यंत)	३३,५४३	०.२०	
मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजना	फिरत्या पशुवैद्यकीय चिकित्सालयांमार्फत दुर्गम, डोंगराळ आणि आदिवासी गावांतील पशुधनांना घरोघरी पशुवैद्यकीय सेवा पुरवणे	पशुवैद्यकीय सेवा	२०२४-२५	३.१७ लाख पशुधन	७.१७	
			२०२५-२६ (डिसेंबर पर्यंत)	२.५३ लाख पशुधन	२.७७	
वैरण विकास योजना	पशुधनासाठी सकस चान्याची उपलब्धता सुनिश्चित करणे	पशुपालकांना सवलतीच्या दरात बियाणे आणि ठोंबे वाटप	२०२४-२५	१,२४,५७३	४०.२६	
			२०२५-२६ (डिसेंबर पर्यंत)	८४,४५०	१९.४८	
महाराष्ट्र गोसेवा आयोगाअंतर्गत योजना						
सुधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना	दूध उत्पादन, शेतीची कामे, प्रजनन किंवा ओझे वाहण्यासाठी अयोग्य असलेल्या गाई आणि वळूंचे संगोपन व त्यांना निवारा उपलब्ध करणे	गोशाळांना अनुदान	२०२४-२५	१५१ गोशाळा	२०.९९	
			२०२५-२६ (डिसेंबर पर्यंत)	१२५ गोशाळा	८.९९	
गोशाळांमधील देशी गाईच्या संगोपनासाठी अनुदान	गोशाळांची आर्थिक व्यवहार्यता सुधारणे	गोशाळांमधील देशी गाईसाठी अनुदान	२०२४-२५	५५९ गोशाळांमधील ५६,८३१ गाई	२५.४४	
			२०२५-२६ (डिसेंबर पर्यंत)	६१७ गोशाळांमधील ६५,७४४ गाई	९.८६	
राज्यस्तरीय नाविन्यपूर्ण योजना						
शेळी आणि मेंढी गट वाटप	शेळी आणि मेंढी पालनास अनुदान सहाय्याद्वारे प्रोत्साहन देणे	शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दरात शेळी आणि मेंढी गटाचा पुरवठा	२०२४-२५	१,२८९	९.९८	
कुक्कुटपालन	कुक्कुटपालनास अनुदान सहाय्याद्वारे प्रोत्साहन देणे	शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दरात पक्ष्यांचा पुरवठा	२०२४-२५	१७५	२.९५	
दुधाळ जनावरांचे वाटप	पशुपालनास प्रोत्साहन देणे, उद्योजकता विकासाला चालना देणे आणि ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे	शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दरात दुधाळ जनावरांचा पुरवठा	२०२४-२५	५८४	७.८५	

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

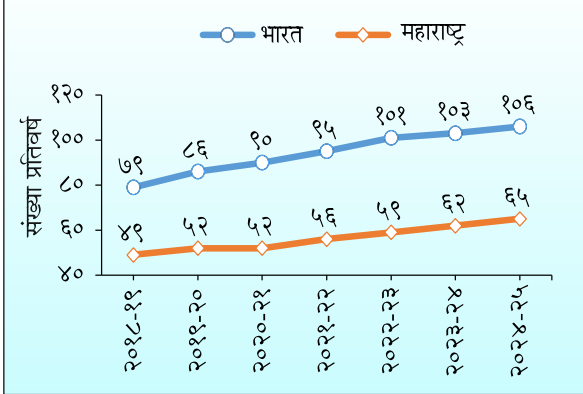
७.४६ **प्रमुख पशुधन उत्पादने:** सन २०२४-२५ मध्ये पशुधन उत्पादनांतर्गत राज्य व राष्ट्रीय स्तरावरील दरडोई उपलब्धता आणि अखिल भारतीय स्तरावरील उत्पादनानुसार क्रमवारी खालीलप्रमाणे आहे:

- **दूध:** ३५८ ग्रॅम प्रतिदिन, राष्ट्रीय सरासरी: ४८५ ग्रॅम प्रतिदिन (पाचवा क्रमांक)
- **अंडी:** ६५ अंडी प्रतिवर्ष, राष्ट्रीय सरासरी: १०६ अंडी प्रतिवर्ष (सातवा क्रमांक)
- **मांस:** ९.५ किलो प्रतिवर्ष, राष्ट्रीय सरासरी: ७.५ किलो प्रतिवर्ष (तिसरा क्रमांक)

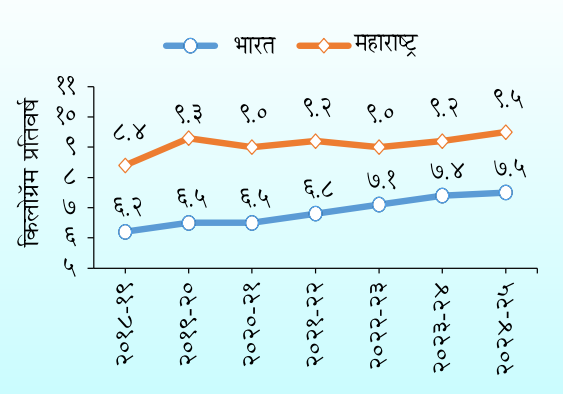
आलेख ७.१२: दुधाची दरडोई उपलब्धता

आलेख ७.१३ : दरडोई अंडी उपलब्धता

आलेख ७.१४ : दरडोई मांस उपलब्धता

७.४६.१ सन २०२४-२५ मध्ये राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन तक्ता ७.३५ मध्ये आणि निवडक राज्यांमधील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन तक्ता ७.३६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.३५ राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन

वर्ष	मांस (^० ००० मे. टन)	दूध (^० ००० मे. टन)	अंडी (कोटी)	लोकर (^० ००० कि. ग्रॅ)
२०२१-२२	१,१३८ (१२.३)	१४,३०५ (६.२)	७०२ (५.४)	१,५८५ (४.८)
२०२२-२३	१,१२४ (११.५)	१५,०४२ (६.५)	७३८ (५.३)	१,५९२ (४.७)
२०२३-२४	१,१५७ (११.३)	१६,०४५ (६.७)	७७९ (५.५)	१,६०१ (४.८)
२०२४-२५	१,२१४ (११.६)	१६,६२६ (६.७)	८२२ (५.५)	१,६४२ (४.८)

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : आधारभूत पशुपालन सांख्यिकी २०२५, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, भारत सरकार

तक्ता ७.३६ सन २०२४-२५ मध्ये निवडक राज्यांमधील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन

राज्य	मांस (‘००० मे. टन)	दूध (‘००० मे. टन)	अंडी (कोटी)	लोकर (‘००० कि. ग्रॅ)
आंध्रप्रदेश	१,१३८	१३,९४६	२,७३९	०
बिहार	४२१	१३,३९८	३७८	१७८
छत्तीसगड	६४	२,१६२	२४८	७७
गुजरात	३८	१९,२९४	२०६	२,१५०
कर्नाटक	४५२	१३,८९८	९९५	६४७
मध्यप्रदेश	१५४	२२,५९६	३०७	३४८
महाराष्ट्र	१,२१४	१६,६२६	८२२	१,६४२
राजस्थान	२३९	३६,७४१	३२३	१६,५४३
तामीळनाडू	८०२	११,४४३	२,३३१	२
तेलंगणा	१,१०१	५,९३५	१,९३५	०
उत्तरप्रदेश	१,२८१	३८,८९५	६११	८३८
पश्चिम बंगाल	१,३०८	७,९५४	१,५९८	७७४
अखिल भारत	१०,५०५	२,४७,८७०	१४,९११	३४,५७४

आधार: आधारभूत पशुपालन सांख्यिकी २०२५, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, भारत सरकार

पशुसंवर्धनास कृषि समकक्ष दर्जा: राज्य शासनाने पशुसंवर्धन व्यवसायाला कृषि समकक्ष दर्जा देण्याचा निर्णय ऑक्टोबर २०२५ मध्ये घेतला असून असा निर्णय घेणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले आहे. या निर्णयामुळे दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन आणि शेळीपालनात गुंतलेल्या लाखो पशुपालकांना मोठा दिलासा मिळाला आहे.

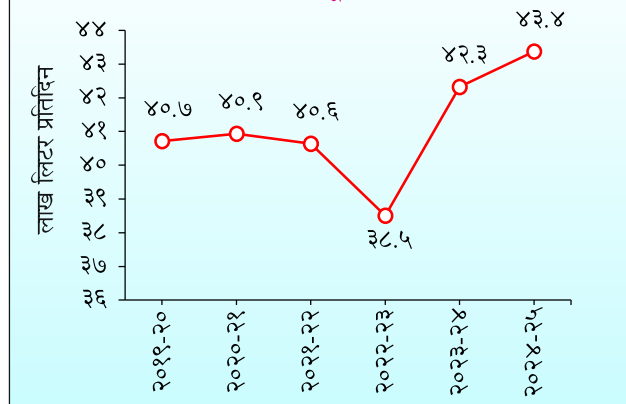
लाभ:

- पशुसंवर्धन व्यवसायासाठी कृषी दराने वीज दर आकारणी
- ग्रामपंचायत करांसह इतर कर आकारणीत कृषी दरांप्रमाणे एकसमानता
- पशुसंवर्धन व्यवसायासाठी घेतलेल्या कर्जावर व्याज सवलत
- कृषी क्षेत्राप्रमाणे सौर पंप व इतर सौर ऊर्जा प्रणाली उभारणीसाठी पात्रता

दुग्धव्यवसाय

७.४७ दुग्धव्यवसाय हा कृषिपूरक व्यवसाय असून त्यामध्ये ग्रामीण कुटुंबांच्या पोषण मूल्याचा स्तर उंचावण्याबरोबरच अतिरिक्त उत्पन्न व रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची मोठी क्षमता आहे. महाराष्ट्रातील दूध उत्पादन सन २०१५-१६ मधील १०१.५२ लाख मेट्रिक टनावरून सन २०२४-२५ मध्ये १६६.२६ लाख मेट्रिक टन झाले असून गेल्या दहा वर्षांत त्यात ६३.८ टक्के वाढ झाली आहे. याच कालावधीत दुधाची दरडोई उपलब्धता प्रतिदिन २३९ ग्रॅमवरून ३५८ ग्रॅम झाली असून ४९.८ टक्के वाढ दर्शवते. राज्यातील दूध उत्पादन आणि दुधाची दरडोई उपलब्धता तक्ता ७.३७ मध्ये आणि विभागनिहाय दूध उत्पादन तक्ता ७.३८ मध्ये दिले आहे.

आलेख ७.१५ : सहकारी व शासकीय दुग्ध शाळांद्वारे होणारे सरासरी दैनिक दूध संकलन

तक्ता ७.३७ दूध उत्पादन आणि दुधाची दरडोई उपलब्धता

वर्ष	दूध उत्पादन (लाख मे. टन)		दुधाची दरडोई उपलब्धता (ग्रॅम प्रतिदिन)	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
२०२१-२२	१४३.०५	२,२२०.६९	३१५	४४६
२०२२-२३	१५०.४२	२,३०५.७७	३२९	४५९
२०२३-२४	१६०.४५	२,३९२.९९	३४७	४७१
२०२४-२५	१६६.२६	२,४७८.७०	३५८	४८५

आधार : आधारभूत पशुपालन सांख्यिकी २०२५,
पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, भारत सरकार

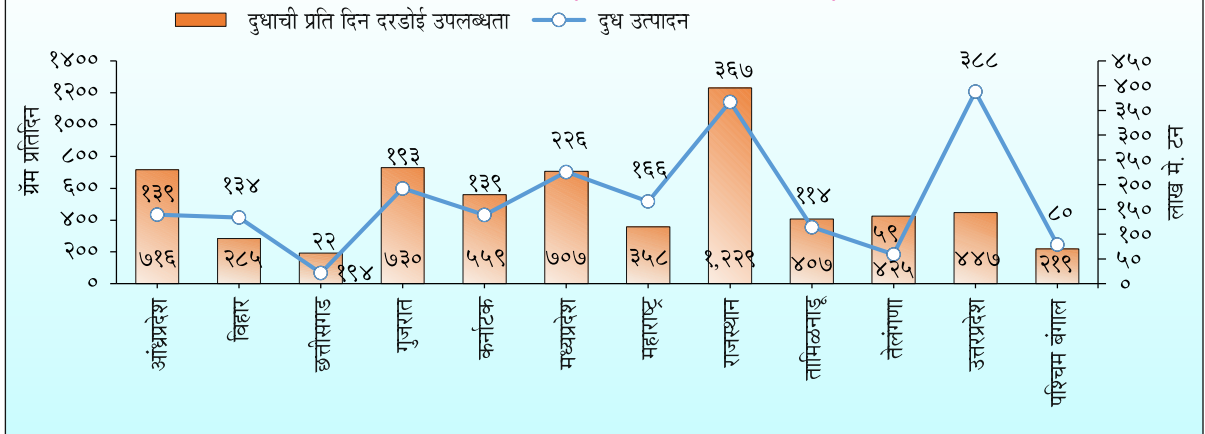
तक्ता ७.३८ राज्यातील विभागनिहाय दूध उत्पादन

विभाग	(लाख मे. टन)		
	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५
कोकण	४.६८	४.८०	५.४०
नाशिक	४१.५१	४५.०९	४४.७१
पुणे	६८.५७	७३.४०	७७.२५
छत्रपती संभाजीनगर	२२.३९	२३.४७	२४.४५
अमरावती	६.२५	६.२५	६.७४
नागपूर	७.००	७.४४	७.७१
राज्य	१५०.४२	१६०.४५	१६६.२६

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.४८ राज्यात मार्च २०२५ अखेर सहकार क्षेत्रांतर्गत प्रतिदिन ८३.२५ लाख लिटर क्षमतेचे ६८ दुग्ध प्रक्रिया प्रकल्प आणि प्रतिदिन २०.६६ लाख लिटर क्षमतेची ४४ शीतकरण केंद्रे होती. सन २०२४-२५ मध्ये सहकारी दुग्धशाळांद्वारे होणारे दुग्धाचे सरासरी दैनिक संकलन ४३.३७ लाख लिटर होते आणि सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर हे संकलन ४२.८७ लाख लिटर होते.

आलेख ७.१६ : निवडक राज्यातील सन २०२४-२५ मधील दुधाची दरडोई उपलब्धता व दुग्ध उत्पादन

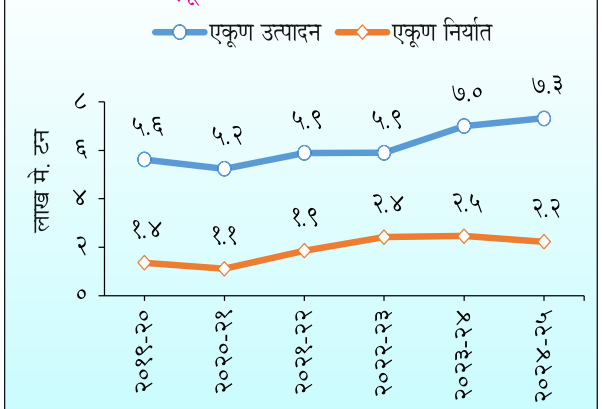

मत्स्य व्यवसाय

७.४९ राज्याला ८७७.९७ किमी लांबीचा सागरी किनारा लाभला असून सागरी मासेमारी योग्य क्षेत्र १.१२ लाख चौ. किमी आहे. तसेच मासे उतरविण्यासाठी सागरी किनाऱ्यावर १७३ मासेमारी केंद्रे आहेत. राज्यात १५,४७० सागरी मासेमारी नौका कार्यान्वित असून त्यापैकी १३,८३१ यांत्रिकी नौका आहेत.

७.४९.१ राज्यात ४.०० लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्या पाण्यातील व ०.१७ लाख हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील मत्स्यशेतीसाठी उपलब्ध आहे. एकूण ३४ मत्स्य व कोळंबी बीज उत्पादन केंद्रे राज्यात कार्यरत असून त्यांची गोड्या पाण्यातील वार्षिक उत्पादन क्षमता १८०.२५ कोटी मत्स्यबीज इतकी आहे. मत्स्य उत्पादन व निर्यात याची माहिती तक्ता ७.३९ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.१७ : एकूण मत्स्य उत्पादन व निर्यात

तक्ता ७.३९ मत्स्य उत्पादन व निर्यात

बाब	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६*
मत्स्य उत्पादन (लाख मे. टन)			
सागरी	४.३५	४.६३	२.९३
गोड्या पाण्यातील	२.६५	२.६९	१.४७
एकूण	७.००	७.३२	४.४०
मत्स्य उत्पादनाचे एकूण मूल्य (₹ कोटी)			
सागरी	७,००२	९,१२१	उ.ना.
गोड्या पाण्यातील	३,३४५	३,५५४	उ.ना.
एकूण	१०,३४७	१२,६७५	
मत्स्यनिर्यात			
उत्पादन (लाख मे. टन)	२.४६	२.२३	उ.ना.
मूल्य (₹ कोटी)	६,५८२	७,३४३	उ.ना.

आधार: मत्स्य आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

उ.ना. - उपलब्ध नाही

* डिसेंबर पर्यंत

७.४९.२ राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेअंतर्गत सन २०१६-१७ पासून ₹ १०७ कोटी किंमतीच्या सहा मासेमारी जेटीच्या विकासाचे काम हाती घेण्यात आले आहे. यापैकी चार जेटीची कामे पूर्ण झाली आहेत व दोन प्रकल्प रद्द करण्यात आले असून ते अन्य योजनेअंतर्गत राबविण्याचे प्रस्तावित आहे. पूर्ण झालेल्या चार प्रकल्पांवर आतापर्यंत ₹ ८९.१० कोटी इतका खर्च झाला आहे.

७.४९.३ ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी या योजनेअंतर्गत ₹ १९४.४३ कोटी रक्कमेच्या १४ जेटी विकसित करण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे. त्यापैकी पाच जेटीची कामे पूर्ण झाली आहेत, चार जेटीची कामे अंतिम टप्प्यात आहेत, दोन जेटीची कामे प्रगतीपथावर असून तीन प्रकल्प रद्द करण्यात आले आहेत.

७.५० **प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना:** भारत सरकारने मे, २०२० पासून पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी ही योजना सुरु केली होती आणि त्यास सन २०२५-२६ पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली आहे. राज्यातील मत्स्य उत्पादन आणि मत्स्यपालकांचे उत्पन्न दुप्पट करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत लाभार्थी-केंद्रित उपक्रमांमध्ये मत्स्यबीज उत्पादन, तलावातील मत्स्यपालन, पाणी पुनर्वापर आधारित मत्स्यपालन, जलाशयातील व समुद्रातील पिंजरा पद्धतीद्वारे मत्स्यपालन, निविष्ठा अनुदान, शेवाळ व शिंपले संवर्धन, शोभिवंत मत्स्यपालन आणि मत्स्य वाहतूक व्यवस्था इत्यादी बाबींचा समावेश आहे.

७.५०.१ प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत पिंजरा पद्धतीद्वारे राज्यातील मत्स्य उत्पादन वाढविण्यासाठी मत्स्यपालन योजना राबविली जात आहे. नील क्रांती योजना आणि इतर विनाअनुदानित योजनांतर्गत ३,०३७ पिंजरा संवर्धन प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत. प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेच्या प्रारंभापासून डिसेंबर २०२५ पर्यंत राज्यातील १०५ जलाशयांमध्ये गोड्या पाण्यातील मत्स्यपालनासाठी एकूण १०,०८० पिंजरे बसविण्यात आले आहेत. प्रति पिंजरा वार्षिक सरासरी २ मेट्रिक टन मत्स्य उत्पादनाच्या आधारे या पिंजरा संवर्धन उपक्रमांतून अंदाजे २६,२३४ मेट्रिक टन मत्स्य उत्पादन अपेक्षित आहे. प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत महत्त्वाच्या कार्यांचा तपशील तक्ता ७.४० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४० प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत महत्त्वाच्या कार्यांचा तपशील

कार्यांचा तपशील	(२०२४-२५) (₹ कोटी)	
	लाभार्थी संख्या	खर्च
लहान /मध्यम /मोठ्याआकाराचे पाणी पुनःवापर मत्स्यपालन प्रणालीची स्थापना	४	०.०३
शीतगृह / बर्फ कारखाना (किमान १०/२०/३०/५० टन क्षमता) स्थापना करणे	९	०.००
मत्स्य खाद्य कारखाना (२/८/२० टन क्षमता) उभारणी	३	०.१०
नवीन मत्स्य संगोपन तलाव बांधकाम	३८	२.३२
मत्स्य, कोळंबी, पंगॅशियस, तिलापीया इत्यादी संवर्धनाकरीता निविष्ठा अनुदान	१४	०.०३
खुल्या समुद्रातील पिंजरा मत्स्यसंवर्धन (१००-१२० घन मीटर)	१४	०.३०
मत्स्यउद्योजक कुटुंबाना पोषण व उपजिवीकेस सहाय्य	६६५	०.२०
इतर उपक्रम (प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना व गट अपघात विमा योजना)	२,११,२४२	५.२५

आधार: मत्स्य आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.५१ 'वन्यजीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२' अंतर्गत संरक्षित असलेल्या देवमासा, शार्क, डॉल्फिन, सागरी कासव इत्यादी समुद्रातील प्राण्यांची जाळे कापून सुटका करण्यासाठी राज्यातील मच्छिमारांना संयुक्त नुकसान भरपाई योजनेच्या माध्यमातून प्रोत्साहित केले जाते. सन २०२४-२५ मध्ये ८७ सागरी कासवांची सुटका केल्याबद्दल ₹ ९.६१ लाख इतकी नुकसान भरपाई मच्छिमारांना दिली असून सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर ४९ सागरी कासवांची सुटका केल्याबद्दल ₹ ५.०० लाख इतकी नुकसान भरपाई दिली आहे.

७.५२ **मच्छिमारांकरिता किसान क्रेडीट कार्ड:** मत्स्यपालन, कोळंबी पालन आणि मासेमारी इत्यादीसाठी मच्छिमारांना अल्प मुदतीचे कर्ज उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. डिसेंबर २०२५ पर्यंत एकूण १६,७९६ किसान क्रेडीट कार्ड वाटप करण्यात आले असून पात्र मच्छिमारांना ₹ ६३.७८ कोटींचे कर्ज उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.

रेशीम उत्पादन

७.५३ मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मितीची क्षमता असलेला रेशीम उद्योग हा एक महत्त्वाचा कृषि आधारित उद्योग असून ग्रामीण भागातील लोकांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी याचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते. तुती रेशीम विकास कार्यक्रम राज्यातील २४ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येतो. तुती लागवडीखालील क्षेत्र आणि रेशीम उत्पादन तक्ता ७.४१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४१ तुती लागवडीखालील क्षेत्र आणि रेशीम उत्पादन

बाब	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६*
लागवडीखालील क्षेत्र			
एकूण (एकर)	१८,६०७	२०,९१०	२२,७८५
जुने (एकर)	१३,०६३	१५,६३८	१८,२१३
नवीन (एकर)	५,५४४	५,२७२	४,५७२
लाभार्थी (शेतकरी)	१७,५२१	१९,२८८	२०,९३८
रोग विरहित अंडीपुंजांचा पुरवठा (लाख)	७०.९७	७९.४८	५६.००
कोश उत्पादन (मे. टन)	४,९०२.७०	५,४०९.००	३,९०३.५५
कच्चे रेशीम उत्पादन (मे. टन)	७५४.२६	८३२.००	६००.५५
रोजगार निर्मिती (लाख मनुष्य दिवस)	८२.९३	९१.५२	६६.०६

आधार: रेशीम संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

* डिसेंबर पर्यंत

७.५३.१ राज्यातील गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा आणि गोंदिया या चार जिल्ह्यांमध्ये टसर रेशीम विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. टसर रेशीम उद्योग हा वनसंपत्तीवर आधारित असल्यामुळे तो ग्रामीण आदिवासी कुटुंबांना उपजीविकेची अतिरिक्त संधी उपलब्ध करून देतो. टसर वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र आणि रेशीम उत्पादन तक्ता ७.४२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४२ टसर वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र आणि रेशीम उत्पादन

बाब	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६*
टसर वृक्ष क्षेत्र			
उपलब्ध ऐन/अर्जुन वृक्ष क्षेत्र (हेक्टर)	१८,८६६	१८,८६६	१८,८६६
वापरलेले ऐन/अर्जुन वृक्ष क्षेत्र (हेक्टर)	५,८०३	६,८८०	५,२०३
लाभार्थी (संख्या)	१,३५५	१,५५०	१,२६६
रोग विरहित अंडीपुंजांचा पुरवठा (लाख)	५.८१	६.८८	५.२०
कोश उत्पादन (लाख)	१८२.७९	१९१.५९	५७.१४
कच्चे रेशीम उत्पादन (मे. टन)	९.९६	१०.४४	३.११
रोजगार निर्मिती (लाख मनुष्य दिवस)	१४.९४	१५.६६	४.५७

आधार: रेशीम संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

* डिसेंबर पर्यंत

वने

७.५४ सन २०२४-२५ अखेर, राज्याचे एकूण वनक्षेत्र ६२ हजार चौ. किमी पेक्षा जास्त असून ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.२ टक्के आहे. राज्यातील वनक्षेत्र हे वन विभाग (५५,८५०.८७ चौ. किमी), महाराष्ट्र राज्य वन विकास महामंडळ (३,५४८.३६ चौ. किमी), वन विभागाच्या ताब्यात असलेले खाजगी वनक्षेत्र (१,१८४.६७ चौ. किमी) आणि महसूल विभाग (१,४३२.५२ चौ. किमी) असे विभागले गेले आहे. सन २०२३-२४ च्या जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार राज्यातील आकारमानात सर्वात मोठे असलेल्या कृषि क्षेत्रानंतर वनक्षेत्र दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. वनपरिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण तक्ता ७.४३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४३ वनपरिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण

(दि. ३१ मार्च २०२५ रोजी)

वनपरिमंडळ	वन क्षेत्र (चौ. किमी)			एकूण	एकूण वनक्षेत्राशी टक्केवारी
	राखीव	संरक्षित	अवर्गीकृत		
गडचिरोली	११,२१०.४९	१,४०३.०५	२६४.३३	१२,८७७.८७	२०.८
नागपूर	४,४९०.६६	२,१५५.२१	१,१०७.१६	७,७५३.०३	१२.५
धुळे	६,१४८.१०	५७.०६	२२३.२७	६,४२८.४३	१०.४
ठाणे	४,४५२.७५	१,१६५.९५	३०१.५१	५,९२०.२१	९.६
नाशिक	५,०४७.९२	२००.४८	३८.४०	५,२८६.८०	८.५
अमरावती	५,०५२.६९	१४.०७	१८.०६	५,०८४.८२	८.२
चंद्रपूर	३,८४१.६६	८७५.०८	१२६.४५	४,८४३.१९	७.८
कोल्हापूर	३,४९३.९३	२४९.२९	७९२.८५	४,५३६.०७	७.३
यवतमाळ	३,३८१.९६	५.३९	९६.८३	३,४८४.१८	५.६
छत्रपती संभाजीनगर	२,९३४.८०	६८.६४	१८१.११	३,१८४.५५	५.१
पुणे	२,४७८.९९	०.०३	१३८.२५	२,६१७.२७	४.२
राज्य	५२,५३३.९५	६,१९४.२५	३,२८८.२२	६२,०१६.४२	१००.०

आधार: प्रधान मुख्य वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.५४.१ भारतीय वन स्थिती अहवाल, २०२३ नुसार राज्यातील एकूण वनाच्छादन ५०,८५९ चौ. किमी असून, २०२१ च्या अहवालाच्या तुलनेत त्यात ५४.४७ चौ. किमी ने घट झाली आहे. राज्याचे वनाच्छादन एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १६.५ टक्के असून ते राष्ट्रीय वन धोरण, १९८८ मध्ये निश्चित केलेल्या ३३ टक्के उद्दिष्टाच्या तुलनेत कमी आहे. राज्याच्या एकूण वनाच्छादनापैकी १९.४ टक्के क्षेत्र अति घनदाट वने, ४२.४ टक्के क्षेत्र मध्यम घनदाट वने आणि ३८.२ टक्के क्षेत्र खुली वने या गटात वर्गीकृत आहेत. निवडक राज्यांचे वनाच्छादन तक्ता ७.४४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४४ निवडक राज्यांचे वनाच्छादन

(चौ. किमी)

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र	एकूण वनाच्छादन	भौगोलिक क्षेत्राशी एकूण वनाच्छादनाची टक्केवारी
आंध्रप्रदेश	१,६२,९२३	३०,०८५	१८.५
बिहार	९४,१६३	७,५३२	८.०
छत्तीसगड	१,३५,१९२	५५,८१२	४१.३
गुजरात	१,९६,२४४	१५,०१७	७.७
कर्नाटक	१,९१,७९१	३९,२५४	२०.५
मध्यप्रदेश	३,०८,२५२	७७,०७३	२५.०
महाराष्ट्र	३,०७,७१३	५०,८५९	१६.५
राजस्थान	३,४२,२३९	१६,५४८	४.८
तामीळनाडू	१,३०,०६०	२६,४५०	२०.३
तेलंगणा	१,१२,०७७	२१,१७९	१८.९
उत्तरप्रदेश	२,४०,९२८	१५,०४६	६.२
पश्चिम बंगाल	८८,७५२	१६,८३२	१९.०
अखिल भारत	३२,८७,४६९	७,१५,३४३	२१.८

आधार: भारतीय वन स्थिती अहवाल, २०२३

७.५५ **वृक्षाच्छादन:** वृक्षाच्छादन म्हणजे अभिलिखित वनक्षेत्राबाहेरील एक हेक्टरपेक्षा कमी क्षेत्रावर पसरलेले वृक्षांचे समूह आणि विखुरलेले वृक्ष होय. गेल्या दशकात महाराष्ट्राच्या वृक्षाच्छादनात लक्षणीय वाढ झाली असून भारतीय वन स्थिती अहवाल, २०२३ नुसार १४,५२५ चौ. किमी वृक्षाच्छादनासह महाराष्ट्र राज्य देशात प्रथम क्रमांकावर आहे. वनाच्छादन, वृक्षाच्छादन आणि कार्बन ग्रहणबाबतचा तपशील तक्ता ७.४५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४५ वनाच्छादन, वृक्षाच्छादन आणि कार्बन ग्रहण

वर्ष	अभिलिखित वनक्षेत्र	वनाच्छादन				झाडी/ झुडपे	वृक्षाच्छादन	कार्बन ग्रहण (दशलक्ष टन)
		अति घनदाट	मध्यम घनदाट	खुली वने	एकूण			
२०१३	अंतर्गत	८,३६९	१५,९६२	१३,१३२	३७,४६३			
	बाहेरील	३५१	४,८०८	८,०१०	१३,१६९			
	एकूण	८,७२०	२०,७७०	२१,१४२	५०,६३२	४,१५७	९,१४२	उ.ना.
२०१५	अंतर्गत	८,३६१	१५,९३९	१३,१४३	३७,४४३			
	बाहेरील	३५१	४,८०८	८,०२६	१३,१८५			
	एकूण	८,७१२	२०,७४७	२१,१६९	५०,६२८	४,१५७	९,५५८	उ.ना.
२०१७	अंतर्गत	८,०२७	१४,१६८	११,५९६	३३,७९१			
	बाहेरील	७०९	६,४८४	९,६९८	१६,८९१			
	एकूण	८,७३६	२०,६५२	२१,२९४	५०,६८२	४,१६०	९,८३१	४९३
२०१९	अंतर्गत	८,२००	१४,४७७	११,९६२	३४,६३९			
	बाहेरील	५२१	६,०९५	९,५२३	१६,१३९			
	एकूण	८,७२१	२०,५७२	२१,४८५	५०,७७८	४,२५६	१०,८०६	४४१
२०२१	अंतर्गत	८,४९८	१५,१०४	१२,५२३	३६,१२४			
	बाहेरील	३०४	५,५१७	८,९६८	१४,७८९			
	एकूण	८,८०२	२०,६२१	२१,४९१	५०,९१३	४,२४७	१२,१०८	४५२
२०२३	अंतर्गत	९,५३९	१५,८२७	१०,७४५	३६,१११			
	बाहेरील	३२७	५,७५०	८,६७१	१४,७४८			
	एकूण	९,८६६	२१,५७७	१९,४१६	५०,८५९	३,६४६	१४,५२५	४६५

आधार: भारतीय वन स्थिती अहवाल, २०२३

उ.ना. उपलब्ध नाही

७.५६ **वन्यजीव, राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये:** राज्यातील संरक्षित वन्यजीव क्षेत्राच्या जाळ्यामध्ये एकूण ८८ अधिसूचित क्षेत्रांचा समावेश असून त्याचे एकूण क्षेत्रफळ ११,०९१.७४ चौ. किमी आहे. राज्यातील संरक्षित वन्यजीव क्षेत्राचा तपशील तक्ता ७.४६ मध्ये दिला आहे.

७.५६.१ राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरणामार्फत दर चार वर्षांनी व्याघ्र गणना करण्यात येते. भारतातील वाघांची स्थिती, २०२२ या अहवालानुसार राज्यातील वाघांची अंदाजित संख्या ४४४ आहे तर ती २०१८ च्या अहवालानुसार ३१२ होती. वन्यजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि त्यावर झालेला खर्च तक्ता ७.४७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४६ राज्यातील संरक्षित वन्यजीव क्षेत्र

वन्यजीव क्षेत्र	संख्या	क्षेत्र (चौ. किमी)
राष्ट्रीय उद्याने	६	१,२६९.२७
अभयारण्ये	५४	७,९४४.५६
संवर्धित राखीव क्षेत्रे	२८	१,८७७.९१

आधार: प्रधान मुख्य वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४७ वन्यजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि त्यावर झालेला खर्च

प्रकल्प	क्षेत्र (चौ. किमी)		खर्च (₹ कोटी)		
	गाभा	बफर	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५
व्याघ्र प्रकल्प					
मेळघाट	१,५००.४९	१,२६८.०४	४.७९	७.००	१३.७९
ताडोबा-अंधारी	६२५.८२	१,१०१.७७	४.१६	८.१०	१२.५८
पेंच	४४०.९९	४८२.८१	३.३२	७.२७	८.५५
सह्याद्री	५११.८७	५६५.४५	१.६५	२.७५	६.६४
नवेगाव-नागझिरा	६५३.६७	१,२४१.२७	३.९९	९.५२	१०.४१
बोर	१६७.५३	६४८.७३	१.६१	३.०७	६.८२
हत्ती प्रकल्प, कोल्हापूर	क्षेत्र निर्दिष्ट नाही		०.४७	७.६०	११.८९

आधार: प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.५७ **वनोत्पादन:** वनांपासून इमारती व जळाऊ लाकूड आणि बांबू, तेंदूपत्ता, डिक, गवत यांसारखी गौण वनोत्पादने मिळतात. राज्यातील वनोत्पादन व मूल्य तक्ता ७.४८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४८ वनोत्पादन व मूल्य

वनोत्पादने	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६@	
	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य
(अ) मुख्य उत्पादने**						
इमारती लाकूड (लाख घन मीटर)	१.५९	५३३.०२	१.४२	३८८.८५	१.७९	५४५.०६
जळावू लाकूड (लाख घन मीटर)	२.०९	५९.३९	२.३९	६७.९५	२.६४	७७.६६
एकूण (अ) (लाख घन मीटर)	३.६८	५९२.४१	३.८१	४५६.८०	४.४४	६२२.७२
(ब) गौण उत्पादने						
बांबू** (लाख मे. टन)	०.३५	२२.२६	०.३०	१५.७०	०.५३*	१६.६४*
तेंदू पत्ता (लाख स्टॅंडर्ड बॅग)	१.६२*	३८.०५*	२.०३*	४२.१९*	२.५५	४५.६०
गवत (मे.टन)	९५०*	०.१२*	९५०*	०.१२*	उ.ना.	उ.ना.
डिक (क्विंटल)	१,६८५*	०.१२*	२,४४५*	०.४१*	उ.ना.	उ.ना.
इतर (लाख, हिरडा, शिकेकाई इत्यादी)	उ.ना.	१.९५	उ.ना.	२.५१	उ.ना.	उ.ना.
एकूण (ब)		६२.५०		६०.९३		६२.२४
एकूण (अ+ब)		६५४.९१		५१७.७३		६८४.९६

* अस्थायी ** वनविकास मंडळाची आकडेवारी समाविष्ट उ.ना. - उपलब्ध नाही @ अंदाजित १ स्टॅंडर्ड बॅग - (५० तेंदू पत्त्यांचे १००० बंडल)

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.५८ **वृक्ष लागवड:** राज्यातील वृक्ष लागवड कार्यक्रम प्रामुख्याने वन विभाग, महाराष्ट्र राज्य वनविकास महामंडळ आणि सामाजिक वनीकरण संचालनालयामार्फत राबविण्यात येतो. सन २०२४-२५ मध्ये वृक्ष लागवडीसाठी ₹ १५१.६३ कोटी खर्च झाला. वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र आणि झालेला खर्च तक्ता ७.४९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४९ वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र आणि झालेला खर्च

वर्ष	वन विभाग		वन विकास महामंडळ		सामाजिक वनीकरण		
	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	लांबी@ (किमी)	खर्च (₹ कोटी)
२०२०-२१	७,२३४	४६.७०	२,३६१	१७.५७	३,३०२	१,२२४	५१.९२
२०२१-२२	१०,६९८	९८.७६	११,८३५	१२.६५	७,४१३	७,२३८	२३८.०१
२०२२-२३	१८,१६४	१५६.७७	२,५२३	२५.४५	५,५५७	६,४७७	२१३.२२
२०२३-२४	१६,३३९	१६४.७४	१,९३२	१८.८३	४,६८४	४४३	४५.०७
२०२४-२५	७,५१९	७९.८९	२,४८०	२१.७९	१,१००	१,९४१	४९.९६

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

@ रस्त्यालगतच्या वृक्ष लागवडीचा समावेश

सामाजिक वनीकरण

७.५९ पारंपारिक वन क्षेत्राबाहेरील वृक्ष लागवडीला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनामार्फत विविध सामाजिक वनीकरण योजना राबविण्यात येतात. या उपक्रमांतर्गत सामुदायिक जमिनीवर तसेच रस्ते, लोहमार्ग, कालवे आणि तत्सम सार्वजनिक जागांच्या कडेला रोपांची लागवड केली जाते. वृक्ष लागवडीच्या प्रयत्नांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध संस्था, ग्रामपंचायती आणि व्यक्तींना देखील रोपांचा पुरवठा केला जातो. सामाजिक वनीकरणांतर्गत प्रमुख योजनांचा तपशील तक्ता ७.५० मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.५० सामाजिक वनीकरणांतर्गत प्रमुख योजनांचा तपशील

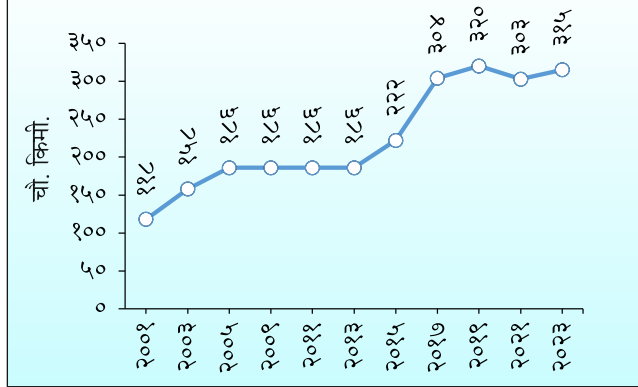
योजना	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५
सामुदायिक जमिनीवर रोपांची लागवड (लाख रोपे)	४५.२१	१९.९५	१३४.१९
अ) गट लागवड (हेक्टर)	४,१४४.००	८४७.१७	१,३८२.६१
ब) रस्ते/लोहमार्ग/ कालवे यांच्या कडेने लागवड (किमी)	७,५०३.००	३८१.०३	१,५४१.२०
ग्रामपंचायती, संस्था व वैयक्तिक वृक्ष लागवडीसाठी पुरविलेली रोपे (लाख रोपे)	२१५.४९	१०४.२३	१५७.३८
महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना (लाख रोपे)			
अ) शेतबांध लागवड	१७.५४	८.१९	१२.२२
ब) कृषी वन लागवड	१०५.०१	७.९८	४.६३
कन्या वनसमृद्धी योजना (लाख रोपे)	१.५७	०.७६	०.४४

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांचे कार्यालय, सामाजिक वनीकरण, महाराष्ट्र शासन

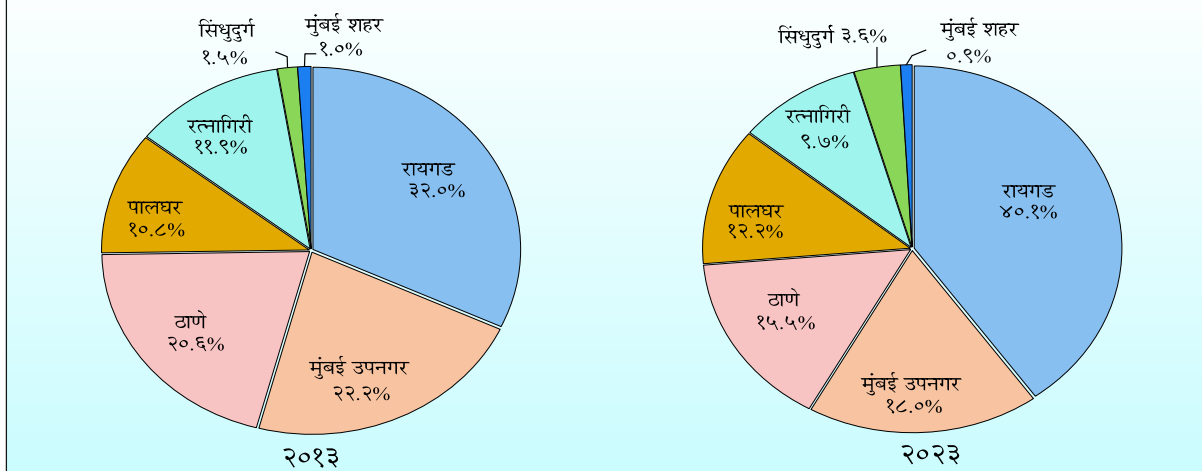
७.६० **कांदळवन संवर्धन:** भारतीय वन स्थिती अहवाल, २०२३ नुसार राज्यात एकूण ३१५.०९ चौ. किमी कांदळवन क्षेत्र असून ते देशातील एकूण कांदळवन क्षेत्राच्या ६.३ टक्के आहे. कांदळवन संवर्धनास बळकटी देण्यासाठी भारतीय वनकायदा, १९२७ च्या कलम २० नुसार सुमारे ११,५४८ हेक्टर कांदळवनास राखीव वने म्हणून घोषित करण्यात आले आहे.

७.६०.१ पालघर, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांतील १९९ गावांचा समावेश असलेल्या संपूर्ण किनारपट्टीवरील स्थानिक समुदायांच्या सक्रिय सहभागासह सन २०१७ पासून राज्यात कांदळवन संवर्धन व उपजीविका निर्मिती योजना राबविण्यात येत आहे. सन २०२४-२५ मध्ये या योजनेअंतर्गत खेकडा पालन, पिंजऱ्यातील मत्स्य शेती, कालवे व शिंपले पालन, शोभिवंत मत्स्यपालन, पर्यावरणपूरक पर्यटन आणि कांदळवन लागवड यांसारख्या उपजीविकेच्या उपक्रमांचा विस्तार करण्यासाठी ₹ १०.६४ कोटी निधीची तरतूद करण्यात आली होती व १९२ हेक्टर क्षेत्रावर कांदळवन लागवड करण्यात आली आणि विविध उपजीविकेच्या उपक्रमांद्वारे लाभार्थ्यांनी ₹ २.७३ कोटी नफा मिळवला. सन २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ४०५.४६ हेक्टर क्षेत्रावर कांदळवन लागवड करण्यात आली असून या उपजीविकेच्या उपक्रमांतून लाभार्थ्यांनी ₹ २.९८ कोटी उत्पन्न मिळवले आहे.

आलेख ७.१८ : कांदळवन आच्छादन क्षेत्र

आलेख ७.१९ : कांदळवन आच्छादन क्षेत्राची जिल्हानिहाय विभागणी

*****

परिशिष्ट ७.१

कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, एकूण वहितीचे क्षेत्र व सरासरी वहिती क्षेत्र

अ. क्र. (१)	आकारवर्ग (हेक्टर) (२)	वहिती खातेदारांची संख्या ('००)							
		१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२००५-०६ (७)	२०१०-११ (८)	२०१५-१६ (९)	२०२१-२२* (१०)
१	०.५ पेक्षा कमी	६,८३४	९,९१४	१६,६७२	२७,४६२	३१,६५८	३६,४५७	४३,७२२	५१,९०८
२	०.५ - १.०	५,५८५	९,३४५	१६,०७५	२५,५९५	२९,५२५	३०,६३३	३४,४३६	४१,५२१
३	१.० - २.०	८,७८३	१५,४०९	२७,२७६	३६,०५६	४१,५०३	४०,५२३	४३,३९२	५१,१७१
४	२.० - ३.०	६,२६६	१०,२७५	१३,९६९	१५,७११	१७,०२०	१५,४६३	१६,९६४	१५,३१८
५	३.० - ४.०	४,६०६	६,५८३	७,२८९	६,९४९	७,४९६	६,१२८	६,३०६	५,२१९
६	४.० - ५.०	३,५७६	४,६०१	४,४६९	३,७८०	४,०३७	३,१४२	३,३५३	२,५५३
७	५.० - १०.०	८,७१५	९,३१६	७,२४१	४,८७३	५,२१४	३,९६४	३,९८४	२,८३०
८	१०.० - २०.०	४,१८०	२,८१९	१,५३०	७७३	६२२	५९०	५७६	४६३
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	९६१	३६३	१७६	९७	८१	८९	१२१	१२६
एकूण		४९,५०६	६८,६२५	९४,६९७	१,२१,३७६	१,३७,१५६	१,३६,९८९	१,५२,८५४	१,७१,१०७

अ. क्र. (१)	आकारवर्ग (हेक्टर) (२)	वहिती एकूण क्षेत्र ('०० हेक्टर)							
		१९७०-७१ (१०)	१९८०-८१ (११)	१९९०-९१ (१२)	२०००-०१ (१३)	२००५-०६ (१४)	२०१०-११ (१५)	२०१५-१६ (१६)	२०२१-२२* (१७)
१	०.५ पेक्षा कमी	१,६३४	२,६३०	४,११९	७,३२८	७,७४०	९,१८०	१०,२७८	१२,२१०
२	०.५ - १.०	४,१४२	७,१०३	१२,०५७	१९,१५९	२०,२७४	२२,६८०	२४,२०९	३०,७५०
३	१.० - २.०	१२,८४२	२३,३३७	३९,८३३	५१,२७१	५२,४७६	५७,३९१	५७,७११	७१,९०७
४	२.० - ३.०	१५,३८६	२५,३६३	३३,६८९	३७,४१४	३७,५४२	३६,६८१	३८,८४४	३५,९५४
५	३.० - ४.०	१५,९२०	२२,८१५	२५,१०८	२३,६७६	२३,७५६	२०,९७४	२१,४१२	१७,८१९
६	४.० - ५.०	१५,९६१	२०,५५६	१९,८६४	१६,७१७	१६,७१७	१३,९०१	१४,७७८	११,२६८
७	५.० - १०.०	६१,२१३	६३,९३७	४८,७००	३२,०८४	३२,१३५	२६,०२७	२६,२१६	१८,४७५
८	१०.० - २०.०	५६,३०२	३७,२१३	१९,७४९	९,९६१	६,७७६	७,५२४	७,२५१	५,९७४
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२८,३९४	१०,६६२	६,१२९	३,४१८	२,६३४	३,३१४	४,३६५	६,२२७
एकूण		२,११,७९४	२,१३,६१६	२,०९,२४८	२,०१,०२८	२,००,०५०	१,९७,६७२	२,०५,०६४	२,१०,५८५

अ. क्र. (१)	आकारवर्ग (हेक्टर) (२)	वहिती सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)							
		१९७०-७१ (१७)	१९८०-८१ (१८)	१९९०-९१ (१९)	२०००-०१ (२०)	२००५-०६ (२१)	२०१०-११ (२२)	२०१५-१६ (२३)	२०२१-२२* (२४)
१	०.५ पेक्षा कमी	०.२४	०.२७	०.२५	०.२७	०.२४	०.२५	०.२४	०.२४
२	०.५ - १.०	०.७४	०.७६	०.७५	०.७५	०.६९	०.७४	०.७०	०.७४
३	१.० - २.०	१.४६	१.५१	१.४६	१.४२	१.२६	१.४२	१.३३	१.४१
४	२.० - ३.०	२.४६	२.४७	२.४१	२.३७	२.२१	२.३७	२.२९	२.३५
५	३.० - ४.०	३.४६	३.४७	३.४४	३.४१	३.१७	३.४२	३.४०	३.४२
६	४.० - ५.०	४.४६	४.४७	४.४४	४.४२	४.१४	४.४२	४.४१	४.४२
७	५.० - १०.०	७.०२	६.८६	६.७३	६.५८	६.१६	६.५७	६.५८	६.५४
८	१०.० - २०.०	१३.४७	१३.२०	१२.९१	१२.८९	१०.८९	१२.७५	१२.५९	१२.९४
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२९.५५	२९.३७	३४.८२	३५.२४	३२.५२	३७.२४	३६.०७	५०.६८
एकूण		४.२८	३.११	२.२१	१.६६	१.४६	१.४४	१.३४	१.२३

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

परिशिष्ट ७.२

राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

(क्षेत्र '००० हेक्टर)

वर्ष	भौगोलिक क्षेत्र	वनां- खालील क्षेत्र	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र			पडीत जमिनी		पिकांखालील क्षेत्र		पिकां- खालील स्थूल क्षेत्र
			नापिक व मशागतीस अयोग्य जमीन	बिगर-शेती वापराखाली आणलेली जमीन	मशागती-योग्य पडीत जमीन	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे	किरकोळ झाडे, झुडपे यांच्या समूहा खालील क्षेत्र	चालू पड इतर पड	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	दुसोटा / तिसोटा क्षेत्र		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९८६-८७	३०,७५८	५,३५०	१,६७९	१,१५२	१,०४४	१,३६७	१९६	९०९	१,०५७	१८,००४	२,३२०	२०,३२४
१९९०-९१	३०,७५८	५,१२८	१,६२२	१,०९१	९६६	१,१२५	३०१	८९८	१,०६३	१८,५६५	३,२९५	२१,८५९
१९९५-९६	३०,७५८	५,१४८	१,५४४	१,३४९	९६०	१,१६६	२९२	१,०७२	१,२४८	१७,९८०	३,५२४	२१,५०४
२०००-०१	३०,७५८	५,१५०	१,५४४	१,३६४	९५९	१,१६८	३२७	१,१२६	१,२७६	१७,८४४	३,७७५	२१,६१९
२००५-०६	३०,७५८	५,२१२	१,७२०	१,४०७	९१४	१,२५२	२४९	१,३२७	१,२०४	१७,४७३	५,०८३	२२,५५६
२०१०-११	३०,७५८	५,२१६	१,७३१	१,४४९	९१९	१,२४२	२५०	१,३६६	१,१७९	१७,४०६	५,७६९	२३,१७५
२०११-१२	३०,७५८	५,२१०	१,७२८	१,४५०	९१९	१,२४३	२५०	१,३७८	१,१९१	१७,३८५	५,७२०	२३,१०६
२०१२-१३	३०,७५८	५,२०७	१,७२१	१,४५५	९१६	१,२४४	२५०	१,४१७	१,२००	१७,३४३	५,७७२	२३,११५
२०१३-१४	३०,७५८	५,२०५	१,७२३	१,४६०	९१५	१,२४२	२४९	१,४०१	१,१९२	१७,३६८	६,०१२	२३,३८०
२०१४-१५	३०,७५८	५,२०१	१,७२७	१,४८२	९१९	१,२४९	२४९	१,३९९	१,१८८	१७,३४४	५,९२९	२३,२७३
२०१५-१६	३०,७५८	५,१९४	१,७३१	१,५२१	८८७	१,२४९	२५१	१,४७७	१,२५५	१७,१९१	५,६७१	२२,८६३
२०१६-१७	३०,७५८	५,१९४	१,८२२	१,६४२	९२४	१,३५१	२५३	१,४०१	१,२५७	१६,९१०	६,३१४	२३,२२४
२०१७-१८	३०,७५८	५,२१९	१,८३४	१,६५०	९२३	१,२८७	२५६	१,३६५	१,२६२	१६,९४२	६,३२६	२३,२६८
२०१८-१९	३०,७५८	५,१७४	१,८४९	१,६९२	९२४	१,३२३	२७२	१,४४८	१,२६०	१६,८१५	६,३९७	२३,२१२
२०१९-२०	३०,७५८	५,२२२	१,८८२	१,७१२	९३५	१,३५३	२७३	१,४४४	१,२१५	१६,७२२	६,८४८	२३,५७०
२०२०-२१	३०,७५८	५,२०७	१,९५१	१,७२६	९३४	१,३६५	२७२	१,४३८	१,२१४	१६,६५०	७,२४८	२३,८९८
२०२१-२२	३०,७५८	५,२०९	१,९७५	१,७४४	९४३	१,३६४	२७४	१,४५५	१,२०३	१६,५९०	७,५५८	२४,१४९
२०२२-२३	३०,७५८	५,१९९	१,९८५	१,७६८	९६३	१,४१२	२६८	१,४७७	१,१९५	१६,४९१	७,९२४	२४,४१५
२०२३-२४	३०,७५८	५,१८५	१,९८८	१,७८३	९४२	१,४१२	२७५	१,४४३	१,१५८	१६,५७१	७,६५३	२४,२२४

टीप - २०१०-११ ते २०२३-२४ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.३

राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे. टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	तांदूळ			गहू			ज्वारी		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	१,३००	१,३६९	१,०५४	९०७	४०१	४४२	६,२८४	४,२२४	६७२
२	१९७०-७१	१,३५२	१,६६२	१,२२९	८१२	४४०	५४२	५,७०३	१,५५७	२७३
३	१९८०-८१	१,४५९	२,३१५	१,५८७	१,०६३	८८६	८३४	६,४६९	४,४०९	६८१
४	१९९०-९१	१,५९७	२,३४४	१,४६७	८६७	९०९	१,०४९	६,३००	५,९२९	९४१
५	२०००-०१	१,५१२	१,९३०	१,२७७	७५४	९४८	१,२५६	५,०९४	३,९८८	७८३
६	२०१०-११	१,५१६	२,६९१	१,७७५	१,३०७	२,३०१	१,७६१	४,०६०	३,४५२	८५०
७	२०२०-२१	१,५६१	३,२९१	२,१०९	१,१२६	२,०७१	१,८३९	२,३२०	२,१८६	९४२
८	२०२३-२४	१,६९३	४,०२७	२,३७९	१,०४७	१,९८८	१,८९९	१,७४०	१,७७५	१,०२०
९	२०२४-२५	१,६८२	४,००३	२,३८०	१,१८९	२,४५४	२,०६४	१,६९२	१,८४६	१,०९१

अ. क्र.	वर्ष	बाजरी			इतर तृणधान्ये			सर्व तृणधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
१	१९६०-६१	१,६३५	४८९	२९९	४८०	२७२	५६७	१०,६०६	६,७५५	६३७
२	१९७०-७१	२,०२९	८२४	४०४	४१४	२५४	६१४	१०,३२०	४,७३७	४५९
३	१९८०-८१	१,५३४	६९७	४५४	४५१	३४०	७५४	१०,९७६	८,६४७	७८८
४	१९९०-९१	१,९४०	१,११५	५७५	४३२	४४३	१,०२५	११,१३६	१०,७४०	९६४
५	२०००-०१	१,८००	१,०८७	६०४	६६४	५४४	८१९	९,८२४	८,४९७	८६५
६	२०१०-११	१,०३५	१,१२३	१,०८६	१,०६८	२,७४९	२,५७५	८,९८५	१२,३१७	१,३७१
७	२०२०-२१	६८७	९०६	१,३१७	१,३८५	३,७४७	२,७०६	७,०७९	१२,२०१	१,७२४
८	२०२३-२४	४०४	२४६	६०८	१,४५३	२,५९२	१,७८३	६,३३८	१०,६२९	१,६७७
९	२०२४-२५	४४४	५६५	१,२७२	१,७४२	४,६००	२,६४०	६,७५०	१३,४६८	१,९९५

अ. क्र.	वर्ष	तूर			हरभरा			मूग		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)
१	१९६०-६१	५३०	४६८	८८३	४०२	१३४	३३३	०	०	०
२	१९७०-७१	६२७	२७१	४३२	३१०	८७	२८१	०	०	०
३	१९८०-८१	६४४	३१९	४९५	४१०	१३७	३३५	०	०	०
४	१९९०-९१	१,००४	४१९	४१७	६६८	३५५	५३२	०	०	०
५	२०००-०१	१,०९६	६६०	६०२	६७६	३५१	५१९	७१४	२४४	३४१
६	२०१०-११	१,३०२	९७६	७५०	१,४३८	१,३००	९०४	५५४	३७२	६७२
७	२०२०-२१	१,३४०	१,४५०	१,०८२	२,२३१	२,३९७	१,०७४	४०१	२०७	५१७
८	२०२३-२४	१,१२९	१,००८	८९३	२,६८८	२,८३६	१,०५५	२००	७६	३८०
९	२०२४-२५	१,२२७	१,६३०	१,३२९	२,८७३	२,९६२	१,०३१	२५९	१६६	६४०

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (पुढे चालू)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे. टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	उडीद			इतर कडधान्ये			सर्व कडधान्ये		
		क्षेत्र (३०)	उत्पादन (३१)	उत्पादकता (३२)	क्षेत्र (३३)	उत्पादन (३४)	उत्पादकता (३५)	क्षेत्र (३६)	उत्पादन (३७)	उत्पादकता (३८)
१	१९६०-६१	०	०	०	१,४१७	३८७	२७३	२,३४९	९८९	४२१
२	१९७०-७१	०	०	०	१,६२९	३१९	१९६	२,५६६	६७७	२६४
३	१९८०-८१	०	०	०	१,६६१	३६९	२२२	२,७१५	८२५	३०४
४	१९९०-९१	०	०	०	१,५८५	६६७	४२१	३,२५७	१,४४१	४४२
५	२०००-०१	५७४	२०५	३५७	४९७	१७७	३५६	३,५५७	१,६३७	४६०
६	२०१०-११	४८२	३२९	६८२	२६२	११९	४५५	४,०३८	३,०९६	७६७
७	२०२०-२१	३५६	२२७	६३६	२६६	१६३	६१३	४,५९५	४,४४४	९६७
८	२०२३-२४	२६०	१०३	३९६	१७२	१००	५८१	४,४५०	४,१२३	९२७
९	२०२४-२५	३९३	३६१	९१७	२३५	१५६	६६६	४,९८७	५,२७४	१,०५८

अ. क्र.	वर्ष	सर्व अन्नधान्ये			भूईमूग			सोयाबीन		
		क्षेत्र (३९)	उत्पादन (४०)	उत्पादकता (४१)	क्षेत्र (४२)	उत्पादन (४३)	उत्पादकता (४४)	क्षेत्र (४५)	उत्पादन (४६)	उत्पादकता (४७)
१	१९६०-६१	१२,९५५	७,७४४	५९८	१,०८३	८००	७३९	०	०	०
२	१९७०-७१	१२,८८६	५,४१४	४२०	९०४	५८६	६४९	०	०	०
३	१९८०-८१	१३,६९१	९,४७२	६९२	६९५	४५१	६४८	०	०	०
४	१९९०-९१	१४,३९३	१२,१८१	८४६	८६४	९७९	१,१३२	२०१	१९०	९४७
५	२०००-०१	१३,३८२	१०,१३३	७५७	४९०	४७०	९५८	१,१४२	१,२६६	१,१०९
६	२०१०-११	१३,०२३	१५,४१३	१,१८३	३९५	४७०	१,२९०	२,७२९	४,३१६	१,५८१
७	२०२०-२१	११,६७४	१६,६४६	१,४२६	३०९	४०७	१,३१८	४,२९०	६,२६४	१,४६०
८	२०२३-२४	१०,७८७	१४,७५२	१,३६८	२२६	२८५	१,२५७	५,११५	६,६७१	१,३०४
९	२०२४-२५	११,७३६	१८,७४३	१,५९७	२५०	३६१	१,४४१	५,१७८	९,४४६	१,८२४

अ. क्र.	वर्ष	करडई			इतर तेलबिया			सर्व तेलबिया		
		क्षेत्र (४८)	उत्पादन (४९)	उत्पादकता (५०)	क्षेत्र (५१)	उत्पादन (५२)	उत्पादकता (५३)	क्षेत्र (५४)	उत्पादन (५५)	उत्पादकता (५६)
१	१९६०-६१	३३१	०	०	४५४	०	०	१,८६८	०	०
२	१९७०-७१	४०६	१०२	२५२	४०८	६५	१५९	१,७१८	७५३	४३८
३	१९८०-८१	४८०	१७४	३६३	६०५	१०३	१७०	१,७८०	७२८	४२६
४	१९९०-९१	६३४	२५८	४०८	१,१२७	४५५	४०४	२,८२६	१,८८२	६६६
५	२०००-०१	२९६	१२२	४१२	६३१	२४१	३८२	२,५५९	२,०९९	८२०
६	२०१०-११	१७३	९४	५४४	३३१	१७६	५३२	३,६२८	५,०५६	१,३९४
७	२०२०-२१	२१	१२	५६९	१०५	३६	३४३	४,७२५	६,७१९	१,४२२
८	२०२३-२४	४१	३२	७७१	६७	२०	३०३	५,४४९	७,००८	१,२८६
९	२०२४-२५	४२	२६	६०८	८६	३५	४०५	५,५५७	९,८६७	१,७७६

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (समाप्त)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

नगदी पिके

अ. क्र.	वर्ष	ऊस			कापूस (रुई)			तंबाखू		
		तोडणी क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता (मे. टनांत)	क्षेत्र	उत्पादन (गासड्यात)	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(५७)	(५८)	(५९)	(६०)	(६१)	(६२)	(६३)	(६४)	(६५)
१	१९६०-६१	१५५	१०,४०४	६७	२,५००	१,६७३	११४	२५	१२	४८०
२	१९७०-७१	१६७	१४,४३३	८७	२,७५०	४८४	३०	१२	५	४४८
३	१९८०-८१	२५८	२३,७०६	९२	२,५५०	१,२२४	८२	१२	८	६४८
४	१९९०-९१	४४२	३८,१५४	८६	२,७२१	१,८७५	११७	८	८	१,०३९
५	२०००-०१	५९५	४९,५६९	८३	३,०७७	१,८०३	१००	८	९	१,१४८
६	२०१०-११	९६५	८५,६९१	८९	३,९४२	७,४७३	३२२	१	१	९९४
७	२०२०-२१	१,१४३	१,११,६४२	९८	४,५४५	१०,११०	३७८	०.६	१.२	२,०१५
८	२०२३-२४	१,४३७	१,१२,६२७	७८	४,२८७	८,९१८	३५४	०.६९	०.७९	१,१३९
९	२०२४-२५	१,१६७	१,०९,९७४	९४	४,१२३	७,३८५	३०४	१.०	२.०	२,५९६

टीप - (१) कापसाचे उत्पादन १७० किलो/गासडी याप्रमाणे '००० गासड्यांमध्ये.

(२) ऊसाची उत्पादकता मेट्रीक टन / हेक्टर

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.४

राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया: १९७९-८२ = १००)

गट/पिके (१)	भार (२)	१९८२-८३ (३)	१९९०-९१ (४)	२०००-०१ (५)	२०१०-११ (६)	२०२०-२१ (७)	२०२२-२३ (८)	२०२३-२४ (९)	२०२४-२५ (१०)
१. अन्नधान्ये									
(अ) तृणधान्ये									
(१) तांदुळ	९.४९	८७.४	१०६.१	८७.४	१२२.१	१४९.०	१७९.५	१८२.४	१८१.३
(२) गहू	५.९२	८०.६	९३.९	९७.९	२३७.७	२१४.०	२३७.७	२०५.४	२५३.५
(३) ज्वारी	२२.१६	९५.५	१२१.१	८१.४	७०.५	४४.६	३१.४	३५.६	३७.१
(४) बाजरी	३.०८	६४.२	१५४.३	१५०.५	१५५.५	१२५.४	८०.२	३४.०	७८.२
(५) बाली	०.०२	३७.७	१७.०	१३.२	१८८.७	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
(६) मका	०.४६	३६.९	१०५.२	२५३.८	२,१८०.५	३,००६.७	३,२५८.३	२,०५२.९	३७५२.५
(७) नाचणी	०.८५	९२.०	९८.४	६०.८	५५.५	४४.४	५१.८	५३.२	४५.३
(८) कोद्रा	०.०५	७३.७	६६.६	४३.६	२३.६	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
(९) इतर तृणधान्ये	०.१९	७६.७	१५०.८	१६२.५	२६.१	१००.७	६७.८	९४.७	८६.८
एकूण - तृणधान्ये	४२.२२	८८.५	११५.७	९१.९	१३४.२	१३०.२	१३२.८	११४.८	१४३.६
(ब) कडधान्ये									
(१) हरभरा	१.४७	७८.४	२१५.८	२१३.३	७९०.७	१,४५८.०	१,८०८.७	१७२४.८	१८०९.१
(२) तूर	५.४५	९६.१	१०५.२	१६६.०	२४५.३	३६४.५	२१५.९	२५३.४	४०९.७
(३) इतर कडधान्ये	३.५२	११२.५	१६०.०	१५०.०	१९६.५	१४३.१	१३५.३	६६.९	१६३.७
एकूण - कडधान्ये	१०.४४	९९.२	१३९.२	१६७.३	३०५.६	४४४.०	४१३.०	३९७.७	५२२.६
एकूण - अन्नधान्ये	५२.६६	९०.६	१२०.४	१०६.८	१६८.२	१९२.४	१८८.४	१७०.९	२१८.८
२. अन्नधान्येतर									
(अ) तेलबिया									
(१) भूईमूग	७.२३	७१.४	१५८.९	७६.२	७४.३	६६.१	५४.३	४६.२	५८.६
(२) तीळ	०.५७	९४.२	२२३.७	८८.९	५८.९	१९.२	१२.५	१७.९	४०.०
(३) मोहरी, राई आणि जवस	०.७८	७३.४	८६.५	३०.८	५.१	११.१	१९.१	१५.५	१८.९
(४) एरंडी	०.०१	२५.०	१६६.७	३५८.३	३३३.३	३५९.०	८८.०	८९.४	६५.४
(५) सूर्यफूल	०.५७	७६.८	६०९.८	३५२.३	२६७.३	२४.५	२९.१	४.८	१६.५
एकूण - तेलबिया	९.१६	७३.३	१८४.८	९०.६	७९.८	५६.२	४७.२	३९.३	५१.४
(ब) तंतू पिके									
(१) कापूस	९.८९	११०.४	१२८.६	१२३.६	५१२.३	६९३.१	५८९.०	६११.४	५०६.३
(२) अंबाडी	०.०४	४४.५	३८.०	३६.५	२६.४	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
एकूण - तंतू पिके	९.९३	११०.१	१२८.२	१२३.२	५१०.४	६९०.४	५८६.७	६०८.९	५०४.२
(क) संकीर्ण									
(१) ऊस	२५.९७	११४.३	१५८.२	१८६.९	२९७.२	४२१.०	५११.८	४२४.६	४६१.६
(२) तंबाखू	०.१४	६८.३	११७.३	१३८.१	३२.७	१७.७	३३.२	११.७	३१.७
(३) बटाटा	०.२२	८४.२	१२०.९	१२१.९	उ.ना.	उ.ना.	४६९.०	६५०.३	५३५.३
(४) मिरची	१.९२	१०७.१	१०२.२	८२.०	उ.ना.	उ.ना.	५२५.२	७३२.४	८०८.२
एकूण - संकीर्ण	२८.२५	११३.३	१५३.९	१७९.०	२७३.४	३८७.०	५१०.०	४४५.२	४४०.४
एकूण - अन्नधान्येतर	४७.३४	१०४.९	१५४.५	१५०.२	२८५.६	३८६.६	४३६.५	४०९.०	३७८.५
सर्व पिके	१००.००	९७.४	१३६.५	१२७.४	२२३.८	२८४.३	३०४.९	२७९.८	२९४.४

टीप - २०१६-१७ ते २०२४-२५ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

उ.ना. उपलब्ध नाही.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन.

परिशिष्ट ७.५

सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी

(₹ कोटी)

वर्ष	पाणीपट्टी आकारणी			वसुली			वर्ष अखेर शिल्लक थकबाकी		
	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
२०००-०१	७४.४८	३६२.६०	४३७.०८	४१.२३	१५३.९९	१९५.२२	२२३.३९	५७१.३०	७९४.६९
२००१-०२	८४.७२	३६८.८३	४५३.५५	४३.५७	२०८.१२	२५१.६९	२६४.५४	७३२.०१	९९६.५५
२००२-०३	८३.१७	३६०.६८	४४३.८५	४२.०२	३३५.५०	३७७.५२	३०३.७९	७५१.९९	१,०५५.७८
२००३-०४	९३.०३	३६०.२६	४५३.२९	४२.८९	३३५.२०	३७८.०९	३७६.६३	३५३.०६	७२९.६९
२००४-०५	७८.६९	४१८.४४	४९७.१३	४५.७८	४०२.५७	४४८.३५	४१५.५९	३७८.५९	७९४.१८
२००५-०६	६८.२५	३५०.२८	४१८.५३	६४.०३	३४९.४५	४१३.४८	४१०.१८	२८२.०९	६९२.२७
२००६-०७	९०.७०	४०८.७५	४९९.४५	७४.७२	४२०.२६	४९४.९८	४२७.०१	२४५.८२	६७२.८२
२००७-०८	११०.३५	५६३.८९	६७४.२४	७०.४७	५५६.५४	६२७.०१	४७३.७०	२७५.२०	७४८.९०
२००८-०९	११२.९५	६९५.३७	८०८.३२	७१.०५	६०२.११	६७३.१६	५३१.१०	४६६.३८	१,००४.६१
२००९-१०	९५.००	७१५.११	८१०.११	६९.९४	७३२.६९	८०२.६३	५६१.७७	४६६.३८	१,०२८.१५
२०१०-११	९६.२४	६७०.४६	७६६.७०	७९.०३	६६६.८७	७४५.९०	७४५.९०	४६८.६२	१,०४७.९०
२०११-१२	१०९.७३	५४१.०६	६५०.७९	७९.१३	५४१.१३	६२०.२६	६०८.८७	४६१.७४	१,०७०.६१
२०१२-१३	८२.९८	६७०.१२	७५३.१०	६३.१०	४४३.०५	५०६.१५	६१८.७८	६५६.५२	१,२७५.३०
२०१३-१४	७०.३७	५३६.६७	६०७.०४	५७.५७	४५७.२०	५१४.७७	६३१.४९	७२८.२४	१,३५९.७३
२०१४-१५	७८.१५	५९३.५९	६७१.७४	६१.९७	५७४.५३	६३६.५०	६४८.२९	६९५.८०	१,३४४.०९
२०१५-१६	८०.०४	६६०.१३	७४०.१६	४९.१६	५२३.४२	५७२.५९	६७९.०२	८३५.१३	१,५१४.१५
२०१६-१७	७३.०५	६९०.४७	७६३.५२	५९.४८	५१३.४३	५७२.८९	६९३.९९	१,०१०.२९	१,७०४.२८
२०१७-१८	९३.७२	७३५.०६	८२८.७८	७४.३०	६१३.८४	६८८.१४	७१४.००	१,१३५.१९	१,८४९.१९
२०१८-१९	१०५.७९	१,०३०.९५	१,१३६.७४	७८.२७	९६५.८७	१,०४४.१४	७४९.०७	१,१९८.५२	१,९४७.५९
२०१९-२०	११४.०३	१,१९५.६९	१,३०९.७२	५९.९७	९०८.३४	९६८.३१	८०९.४०	१,५९३.७१	२,४०३.११
२०२०-२१	१३०.५७	१,००४.०३	१,१३४.६०	९३.७१	९०१.४४	९९५.१५	८४६.६२	१,६९७.८९	२,५४४.५१
२०२१-२२	१८०.८८	१,४७१.२९	१,५९८.१७	१०१.७६	१,०५८.३६	१,१६०.१२	९२२.४२	२,०५९.१७	२,९८१.५९
२०२२-२३	१७२.८२	२,२११.२७	२,३८३.८९	१०३.३७	१,४४८.१८	१,५५१.५५	९९८.२८	२,८२२.८६	३,८२१.१४
२०२३-२४	४५७.४०	२,९७७.७४	३,४३५.१४	१०५.५०	१,९८२.४३	२,०८७.९३	१,३४८.५९	३,८३४.४०	५,१८२.९९
२०२४-२५*	१८५.४३	३,०५२.६६	३,२३८.०९	११८.६४	२,२१४.७०	२,३३३.३४	१,४१५.३८	४,६७२.३६	६,०८७.७४

आधार - मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन, छत्रपती संभाजी नगर

* अस्थायी

परिशिष्ट ७.६

राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

(०००)

पशुधन गणना वर्ष	गाई-बैल	म्हशी -रेडे	मेंढ्या व शेळ्या	इतर पशुधन +	एकूण पशुधन	दर शंभर हेक्टर चराई व कुरण क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ पिकांखालील क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या)	दर लाख लोकसंख्ये मागे पशुधन	एकूण कुक्कुटादी पक्षी \$
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१९६१	१५,३२८	३,०८७	७,२७३	३६०	२६,०४८	५१२	१४४	६६	१०,५७८
१९६६	१४,७२९	३,०४२	७,३२६	३५२	२५,४४९	५२२	१४०	५७	९,९०२
१९७२	१४,७०५	३,३०१	८,०३८	३१७	२६,३६१	४९१	१६४	५२	१२,२१७
१९७८	१५,२१८	३,८९९	१०,१९९	३२६	२९,६४२	६५०	१६२	५१	१८,७५१
१९८२	१६,१६२	३,९७२	१०,३७६	४०९	३०,९१९	६७३	१७५	४८	१९,८४५
१९८७	१६,९८३	४,७५५	१२,०६८	४४९	३४,२५५	९५०	१८९	४८	२४,८३०
१९९२	१७,४४१	५,४४७	१३,०१६	४८९	३६,३९३	९४०	२०२	४६	३२,१८७
१९९७	१८,०७१	६,०७३	१४,८०२	६९२	३९,६३८	१,१०४	२२३	५०	३५,३९२
२००३	१६,७३८	६,०८४	१३,६२४	६१२	३७,०५८	१,०१६	२१३	३६	३४,५९६
२००७	१६,१८४	६,०७३	१३,३०१	३९७	३५,९५५	१,०६४	२०६	३७	६४,७५६@
२०१२	१५,४८४	५,५९५	११,०१६	३९४	३२,४८९	८८५	१८७	२९	७७,७९५@
२०१९	१३,९९३	५,६०४	१३,२८५	१९८	३३,०८०	९७३	१९९	२६	७४,२९८@

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

+ इतर पशुधन यामध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश.

\$ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी.

@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये पोल्ट्रीफार्म मधील पक्षी समाविष्ट आहे.

आधार - पशुधन गणना